

Měřínský, Zdeněk

Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku

Archaeologia historica. 1981, vol. 6, iss. [1], pp. 147-198

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139348>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady)

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ

Fortifikační architektura stála od počátku archeologického bádání v popředí jeho zájmu. To platí i o lokalitách ze slovanského období a objektech tohoto druhu z vrcholného středověku. Od doby prvních souhrnných prací o opevněních z hradištního období z pera J. Kniese (1894, 453—461) a hlavně I. L. Červinky (1896; 1902, 330—338; 1928, 71—136; 1939, 24—71; 1948; srov. Štěpánek 1965, 113—116) i monumentálním díle Prokopově (1904), v němž jsou mimo jiné shrnuty poznatky o architektuře hradů vrcholného středověku, byla podniknuta řada velkých plošných odkryvů, zjišťovacích sondáží, stavebně historických průzkumů a drobných záchranných akcí i povrchových sběrů. Publikované poznatky o fortifikacích slovanského období byly naposledy shrnuty v práci M. Štěpánka (1965, 113—146), jenž si všímá i možností historické, sociální a ekonomické interpretace shromážděného materiálu, a v dalších dílčích studiích (např. Staňa 1967; Novotný 1970; 1975; Procházka 1978).

Mnohem složitější situaci shledáváme, chceme-li alespoň stručně naznačit dosavadní výsledky výzkumů hradní architektury vrcholného středověku. Od počátku tohoto století, kdy vyšla několikasvazková práce A. Prokopa (1904), nebyla problematika moravských hradů 13.—16. stol. souhrnně zpracována. Morava nemá žádnou moderní syntézu věnovanou této problematice. Existuje pouze řada drobných monografických článků a analytických studií (např. Radová-Štiková 1975; Zemek-Nechvátal 1980; Mencl 1964; Turek 1978; Voldán 1971; Hosák 1972; Kašíčka 1973; Kouřil 1979; Hasoň 1979; Kohoutek 1979; Bláha 1970; Velímský 1979; Gardavský 1959; atd.), zpracování menších oblastí či dílčích problémů (např. Weinelt 1936; 1937; Kouřil 1976; 1978; Plaček 1980; Konečný—Merta 1980; Přehled hradních zřícenin 1975; Riedlová 1978; atd.), množství různých průvodců (např. Antošová 1966; 1968; Menclová 1964; 1965; 1966; 1971; 1971a; Petrů 1976; Richter 1976; Stehlík 1969; atd.), mnohdy již v době svého vzniku zastaralých pokusů o souhrnnější pohled (např. Pinkava 1927; Hubala 1965) a populárně pojatých fotografických (Wirth—Benda 1955; Hilmera—Rokyta 1963; Mencl—Vasiliak 1970; Ehm—Jelínek—Wagner 1972; atd.) či propagačních publikací (např. Gardavský 1962; Vojtková 1974; Hrady, hradní zříceniny a tvrze Severomoravského kraje 1977; Řezáč 1979; podrobnou bibliografii srov. Hrady a zámky v Československu 1975).

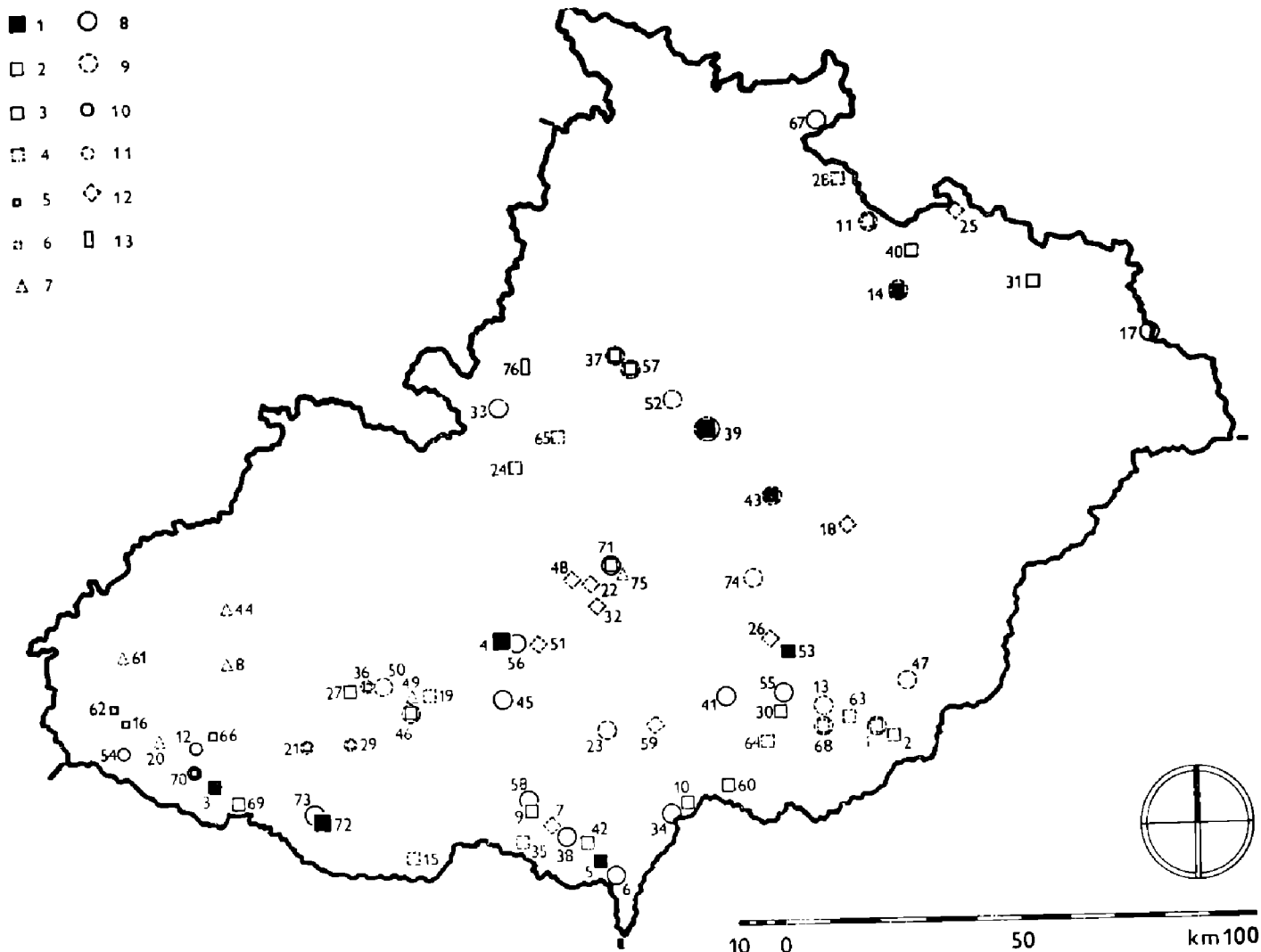
Chybí celkový pohled na moravské hrady z hlediska jejich historie, architektonického vývoje i z pozic archeologického bádání. Netřeba jistě zdůrazňovat, že jedině komplexní pohled na celou problematiku a kombinace všech druhů pramenů může naše poznání posunout kupředu. Určitým náběhem zde byla práce D. Menclové (1970—1971), která zůstala bohužel nedokončena. Nový souhrn materiálů o moravských hradech založený převážně na písemných pramenech snad přinese pro širší veřejnost koncipovaná práce Hrady, zámky

a tvrže v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, jejíž první svazek věnovaný jižní Moravě redakčně připravil M. Zemek (1981, v tisku). Cílem tohoto příspěvku je podat pouze stručný nástin celé problematiky, naznačit základní otázky, které musí další bádání sledovat, i výsledky, jichž bylo dosaženo, a hlavně ukázat na přínos archeologického výzkumu při komplexním studiu středověkých fortifikací.

Okolo roku 1000 se Morava dostala do sféry moci Boleslava Chrabrého (lze ji snad postihnout i archeologicky; např. na Zelené Hoře u Vyškova nebo v nálezech z Hradčan u Tišnova; srov. Staňa 1967, 703; Michna 1968a, 260 až 264) a z toho, že Moravané vystupovali jako jeho aktivní spojenci v letech 1015—1017, je možno usuzovat na trvání státní organizace na Moravě. Připojení Moravy k přemyslovskému českému státu na počátku 11. století znamenalo novou etapu v dějinách země i ve vývoji jejího osídlení (Nový 1972, 139 až 144; Havlík 1978, 94—103). Po vytlačení Poláků z Moravy přistupuje kníže Břetislav velice rychle k nové vlastní organizaci získaného území, která jen částečně navazuje na starší vývoj (např. poloha správních center 11.—12. století poblíž velkomoravských hradíšť; srov. Štěpánek 1965, 141—142; dále rozdělení údělných knížectví, které má základy v mnohem starší diferenciaci velkomoravské; srov. Turek 1971), a to jak z hlediska dislokace fortifikací a celkové sídlištní struktury, tak i z hlediska techniky výstavby, velikosti a celkové půdorysné dispozice.

I když bude nutno opustit starý předpoklad I. L. Červinky o břetislavských pohraničních hradiskách — pojem nějaké obranné linie v pravém slova smyslu byl asi rannému středověku cizí, nachází se na hranicích mezi Moravou a Východní markou (později rakouským vévodstvím), jež se během 10. a 1. pol. 11. století posunuly od Dunaje na řeku Dyji, řada opevněných lokalit (Měřínský—Unger 1979, 67—72). Další hrady dokládají prameny písemné. Podobná situace je i v sousedním Pomoraví a dále na jihovýchodní Moravě v oblasti Poolšaví, kam bývá lokalizována tzv. Lucká provincie (srov. Zemek 1972). Pro alespoň rámcové datování množství zdejších opevněných sídlišť (srov. Pavelčík 1971) však chybí spolehlivé archeologické doklady získané alespoň zjišťovacími výzkumy. V prostoru jihomoravského pohraničního území si jmenujme lokality Bánov (srov. Hrubý a kol. 1956, 132—135; Pavelčík 1970, 115—116; Zemek 1972, 81), zatím ne zcela spolehlivě datovanou fortifikaci Ordějov u Bánova (Měřínský 1976, 219—221), „Hrůdy“ u Sudoměřic, Hodonín, Břeclav, Podivín, „Vysokou zahradu“ u Dolních Věstonic označovanou za castrum Strachotin, Hrádek u Znojma, Znojmo, Vranov, Bítov a Palliardiho hradisko u Vysočan (srov. obr. 1; o všech těchto lokalitách viz podrobněji níže).

Zhruba od poloviny 11. století (pol. padesátých až poč. šedesátých let) byla země rozdělena na jednotlivé úděly se správními centry (srov. Čerešňák 1980, 42—44, 61—63) a dalšími opevněnými lokalitami. Prvořadé místo mezi sídly moravských údělných knížat zaujímala Olomouc, po ní Brno a Znojmo (srov. Čerešňák 1980, 42—49; Nový 1972, 144—155). Významnými středisky rozvíjející se feudální moci i úzce navazující církevní organizace se stala místa hradeb obvodů (Nový 1972, 154). Nutno však připomenout, že zatímco u územního členění údělných knížectví je prokázána návaznost na starší diferenciaci velkomoravskou (nelze rozhodnout, zda kmenovou či správní; srov. Poulik 1948, 113—115; 1965, 73—76; Turek 1965, 70—72; 1971, 151—170; Dostál 1961, 15—20), můžeme organizaci hradeb obvodů sledovat od pozdějšího data, prakticky až od třetiny 12. století (a to ještě prostřednictvím organizace církevní v listině olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka z roku 1141; o listině srov. naposledy Bistřícký 1979). Hradskou soustavu tvořilo podle L. Ho-



Obr. 1. Mapa Moravy a Slezska s lokalitami, o nichž se hovoří v textu. Vysvětlivky: 1 – údělné hrady 11.–12. stol., 2 – centra správy 11.–12. stol. (sídla hradských obvodů), 3 – fortifikace 11.–12. stol., 4 – předpokládané fortifikace 11.–12. stol., 5 – výšinná sídliště 11.–12. stol., 6 – předpokládaná výšinná sídliště 11.–12. stol., 7 – lokality s předpokládanými dvorci 11.–12. stol., 8 – hradiště 7.–10. stol., 9 – předpokládaná velkomoravská centra, 10 – výšinná sídliště 9.–10. stol., 11 – předpokládaná výšinná sídliště 9.–10. stol., 12 – spolehlivě nedatované fortifikace, 13 – hrady přechodných dispozic 1. pol. 13. stol. Lokality: 1 – Bánov, 2 – Bánov, „Ordějov“ (obě okr. Uh. Hradiště), 3 – Bítov (okr. Znojmo), 4 – Brno (okr. Brno-město), 5 – Břeclav, 6 – Břeclav, „Pohansko“ (obě okr. Břeclav), 7 – Bulhary (okr. Břeclav), 8 – Čáslavice (okr. Třebíč), 9 – Dol. Věstonice, „Vysoká zahrada“ (okr. Břeclav), 10 – Hodonín (okr. Hodonín), 11 – Holasovice (okr. Opava), 12 – Hornice (okr. Třebíč), 13 – Hradčovice, „Bolegradica“ (okr. Uh. Hradiště), 14 – Hradec nad Moravicí (okr. Opava), 15 – Hrádek (okr. Znojmo), 16 – Hradištko (okr. J. Hradec), 17 – Chotěbuz, Podobora (okr. Karviná), 18 – Chvalčov, Hostýn (okr. Kroměříž), 19 – Ivančice, „Rěna“ (okr. Brno-venkov), 20 – Jemnice (okr. Třebíč), 21 – Jevišovice, „Starý Zámek“ (okr. Znojmo), 22 – Ježkovice (okr. Vyškov), 23 – Klobouky u Brna (okr. Břeclav), 24 – Knínice u Boskovic (okr. Blansko), 25 – Kobeřice (okr. Opava), 26 – Košíky (okr. Uh. Hradiště), 27 – Kramolín (okr. Třebíč), 28 – Krnov, „Cvilín“ (okr. Bruntál), 29 – Křeplce, „Hradisko“ (okr. Znojmo), 30 – Kunovice (okr. Uh. Hradiště), 31 – Landek (okr. Ostrava), 32 – Luleč (okr. Vyškov), 33 – Mařín u Křenova (okr. Svitavy), 34 – Mikulčice (okr. Hodonín), 35 – Mikulov (okr. Břeclav), 36 – Mohelno, „Skřipina“ (okr. Třebíč), 37 – Moravičany (okr. Šumperk), 38 – Nejdek, „Pohansko“ (okr. Břeclav), 39 – Olomouc (okr. Olomouc), 40 – Opava, Kylešovice (okr. Opava), 41 – Osvětimany, sv. Kliment (okr. Uh. Hradiště), 42 – Podivín (okr. Břeclav), 43 – Přerov (okr. Přerov), 44 – Přibyslavice (okr. Třebíč), 45 – Rajhrad (okr. Brno-venkov), 46 – Rokytná (okr. Znojmo), 47 – Rudlmov, „Gradca“ (okr. Gottwaldov), 48 – Ruprechtov, „Černov“ (okr. Vyškov), 49 – Reznovice (okr. Brno-venkov), 50 – Senorady, „Malá skála“ (okr. Třebíč), 51 – Sívce (okr. Brno-venkov), 52 – Škrbeň (okr. Olomouc), 53 – Sptihněv (okr. Gottwaldov), 54 – Staré Hobzí (okr. J. Hradec), 55 – Staré Město, m. č. Uh. Hradiště (okr. Uh. Hradiště), 56 – Staré Zámky u Lišně (okr. Brno-město), 57 – Stavenice (okr. Šumperk), 58 – Strachotín, „Petrova louka“ (okr. Břeclav), 59 – Strážovice (okr. Hodonín), 60 – Sudoměřice, „Hrůdy“ (okr. Hodonín), 61 – Telč (okr. Jihlava), 62 – Toužín, (okr. J. Hradec), 63 – Uh. Brod (okr. Uh. Hradiště), 64 – Uh. Ostroh (okr. Uh. Hradiště), 65 – Úsobrno (okr. Blansko), 66 – Vel. Újezd (okr. Třebíč), 67 – Váno (okr. Bruntál), 68 – Vlčnov, „Vala“ (okr. Uh. Hradiště), 69 – Vranov nad Dyjí (okr. Znojmo), 70 – Vysočany, Palliardiho hradisko (okr. Znojmo), 71 – Zelená Hora (okr. Vyškov), 72 – Znojmo (okr. Znojmo), 73 – Znojmo, Hradiště (okr. Znojmo), 74 – Kroměříž (okr. Kroměříž), 75 – Pustiměř (okr. Vyškov), 76 – Radkov (okr. Svitavy).

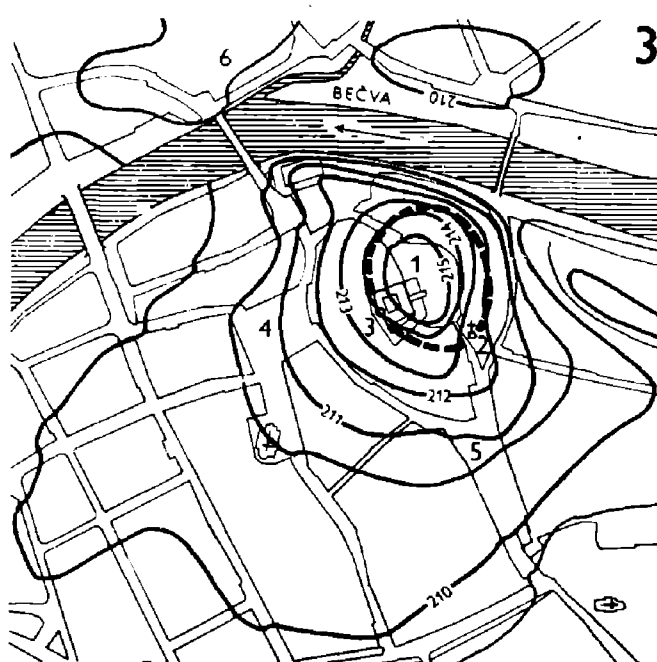
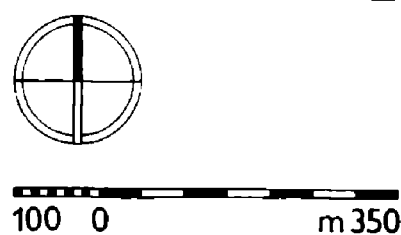
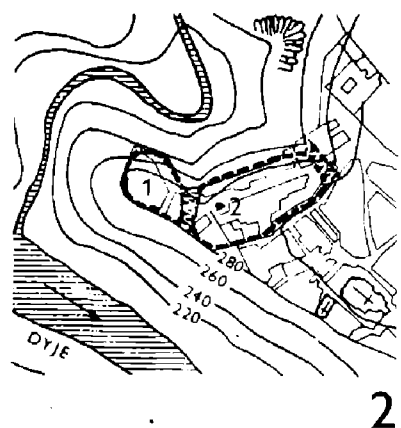
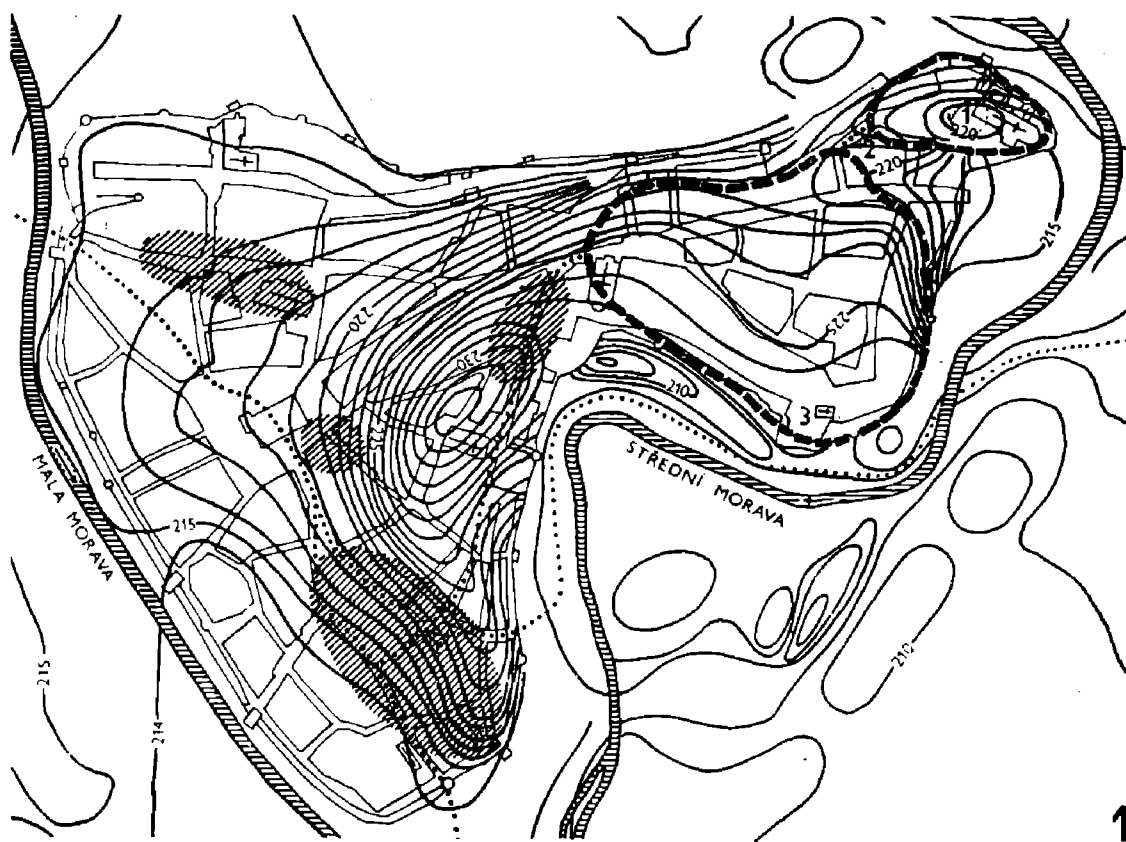
sáka (1959) osm kastelání, a to Olomoucko, Břeclavsko, Hradecko, Spytihněvsko, Přerovsko, Brněnsko, Znojensko a později vydělivší se Bítovsko. Někdy se jednotlivé kastelanie řadou společných úřadů slučovaly ve vyšší jednotky, jindy naopak některé funkce chybějí nebo dochází k přesunům v umístění center těchto správních jednotek. Na území jednotlivých obvodů nacházíme ještě další opevněná sídliště (např. Kramolín, Vranov, Rokytná, Pustiměř—Zelená Hora atd.), u nichž je většinou obtížné určit funkci a mnohdy i příslušnost k tomu či onomu centru.

Z archeologického hlediska věnoval pozornost řadě jednotlivých lokalit i jejich zařazení do celkového vývoje přemyslovské správy B. Novotný (1970; 1975; 1979) a v poslední době se počínají rozvíjet výzkumy této problematiky na některých lokalitách (např. Kramolín, Olomouc, Zelená Hora u Vyškova; lit. viz výklad o příslušné lokalitě) i v rámci menších regionů (Goš 1970; Měřinský—Unger 1979).

Mezi třemi centry moravských údělných knížectví zaujímá přední místo Olomouc (obr. 1 č. 39, 2 č. 1). Výzkumu raněstředověkých dějin tohoto města je také v poslední době věnována na Moravě největší pozornost (srov. např. Bláha 1977; 1979; 1980; 1980a; Dohnal 1974; 1975; 1975a; 1977; 1978; 1980a; Burian 1971; 1975; Michna 1979; tam další lit. k výzkumům OSSPPOP v Olomouci) a nové výzkumy postupně mění obraz o vývoji předlokační Olomouce. Nemůžeme zde podrobně popisovat starší archeologické výzkumy (např. Reichertová 1949; srov. Richter 1959, 65—67; Novotný 1964; atd.), ani se podrobně rozepisovat o celé problematice, jejíž ucelený přehled zhruba do poloviny padesátých let podal V. Richter (1959) a nověji M. Pojsl v tomto sborníku.

Hodně dlužní zůstáváme dosud výzkumu druhého nejdůležitějšího sídla údělného knížectví — Brnu (obr. 1 č. 4). Úděl zde pravděpodobně vznikl současně s Olomoucí a jako první údělný kníže je doložen syn Břetislava I. Konrád I., jenž snad nějaký krátký čas (1054—1055, 1059—1061) vládl spolu se svým bratrem Otou (od roku 1061 knížetem v Olomouci). Teprve koncem 11. století došlo k rozdělení brněnského údělu na vlastní Brněnsko a samostatné Znojensko (srov. Nový 1972, 144—150; Čerešňák 1980, 44—49). Předpokládá se, že brněnský hrad byl založen knížetem Břetislavem I. ve dvacátých letech 11. století a převzal funkce dřívějšího velkomoravského centra (za dosavadního stavu výzkumu nelze rozhodnout, zda to byl Rajhrad, Staré Zámky u Líšně či nějaká jiná lokalita, která se mohla nacházet přímo na území dnešního města; srov. Novotný 1975, 521). První písemná zpráva o brněnské provincii se hlásí do doby po roce 1046, jedná se však o pozdější falzum, jehož jádro snad pochází z let 1061—1067 (CDB I, 361 č. 382; srov. Hrubý 1936, 73—79), a tak lze první bezpečné údaje o Brně vztahovat až k roku 1091. K problematice vzniku města i hradu existuje rozsáhlá literatura, kterou na tomto místě nemůžeme podrobně rozebírat (srov. např. Richter 1936; Chaloupka 1965; Dřímál—Peša a kol. 1969, 31—44; Novotný 1975, 521—522; 1979, 576—577; tam další lit.).

Dosavadní hypotéza (Richter 1936) o vývoji Brna v 11. až 1. pol. 13. století, přebíraná řadou dalších badatelů (srov. např. Dřímál—Peša a kol. 1969, 31 až 44; Hurt 1972, 221—223; Pošvář 1970, 9—14; Novotný 1975, 521—522; atd.), předpokládá, že knížecí hrad ležel na skalnatém ostrohu Petrova a předhradí se nacházelo severním až severovýchodním směrem na náhorní rovině či hřebetu východně od dnešního Špilberku. Pro tuto lokalizaci založenou na analýze topografické situace vrcholně středověkého města, patrociniích brněnských kostelů a pozdních písemných pramenech (srov. Richter 1936, 257—314; tam přehled starší lit., zejména úvahy některých badatelů o lokalizaci břetislavského hradu na Špilberk), nejsou žádné spolehlivé archeologické doklady. Bazi-



Obr. 2. Centra údělných knížectví a hradeckých obvodů 11.–12. stol. 1 – Olomouc, okr. Olomouc (1 – vnitřní hrad s nynější zástavbou katedrály sv. Václava, severně přiléhající kapitulou, atd., 2 – předpokládaný přístup na hrad z Předhradí, 3 – kostel sv. Petra – původní sídlo biskupství na Předhradí); čárkovane vyznačeno předpokládané vymezení hradu a předhradí, tečkovaně hlavní komunikace a průběh dálkových cest, šrafovaně předlokační osídlení a slabě podkreslena zástavba středověkého města v hradbách (podle V. Richtera 1959, P. Michny 1977a a J. Bláhy 1979), 2 – Znojmo, okr. Znojmo (1 – vnitřní hrad, 2 – předhradí s rotundou sv. Kateřiny), 3 – Přerov, okr. Přerov (1 – Horní nám., 2 – kaple sv. Jiří, 3 – poloha hradu 13.–16. stol., 4 – Dolní nám., 5 – Žerotínova nám., 6 – zjištěné sídliště a dále na SV pohřebiště z 11.–12. stol.); čárkovane vymezen předpokládaný rozsah hradu 11.–12. stol., slabě podkreslena nynější zástavba.

lika sv. Petra, jež se měla nacházet na brněnském hradě, rekonstruovaná na základě zbytků románského zdiva dokumentovaného ve velice sporných a rozporuplných zprávách A. Prokopa, je datována až do počátku poslední čtvrtiny 12. století (4. fáze A. Prokopa). První tři fáze kostela na Petrově náležely dle A. Prokopa době velkomoravské (fáze 1 a 2) a době Konráda I. (2. pol. 11. stol.; 3. fáze) a jsou zcela dílem fantazie výše jmenovaného badatele (srov. Richter 1936, 278—286). Vzhledem k poměrně pozdnímu datování vzniku kostela sv. Petra považoval V. Richter (1936, 285—286) za původní velkofarní svatyni kostel sv. Michala na předpokládaném předhradí, jehož práva byla teprve po výstavbě baziliky na Petrově přenesena na tento sakrální objekt. R. Hurt (1972, 222—223) sice přijímal lokalizaci údělného hradu na Petrov, považoval však za vyloučeno, aby v místech dnešního kostela sv. Michala byl nějaký předchůdce z 11. století, a konstatoval, že případné velkofarní provizorium je nutno hledat na území Starého Brna, pro což uvádí řadu vážných důvodů.

Z archeologického hlediska je přes množství zásahů do terénu v místech předpokládaného hradu a jeho předhradí (srov. Dřímál-Peša a kol. 1969, obr. 4 na str. 40) známo z tohoto prostoru velmi málo archeologických nálezů datovatelných do období 11.—12. století. Sídlištní vrstva rámcově vročená na přelom 10. a 11. století, tedy do doby před předpokládaným vznikem hradu, byla zjištěna ve dvoře domu čp. 8 na Starobrněnské ul. a k objevu zbytků staré cesty, na jejímž povrchu ležely různé odpadky a zejména keramika z 11.—12. století, došlo na nám. 25. února čp. 7 (Hrubý 1961, 137—139). Na druhé straně je doložena velice silná koncentrace mladohradištního osídlení včetně pohřebišť v oblasti Starého Brna (Hrubý 1961, 134—135; Novotný 1973; 1974; Čižmářová 1980; Cejnková 1980, 336) a nejnovějším dosud neukončeným archeologickým výzkumem stavebního vývoje bývalého kostela P. Marie (podle Hurta 1972, 222—223 velkofarní provizorium) byly zachyceny tři stavební fáze tohoto sakrálního objektu — gotická, románské jednodílní se čtvercovou apsidou a pozůstatky rotundy, jejíž vznik lze klást nejpozději na počátek 11. století (Cejnková 1980, 335—336; srov. Himmelová 1980, 98). Důležitost osady na Starém Brně (srov. Chaloupka 1965) dokládá i druhý farní kostel zasvěcený patrně původně sv. Oldřichovi a později sv. Prokopu (Hurt 1972, 223—227; Vičar 1975, 75—78).

Nevyjasněnost lokalizace brněnského hradu dovoluje položit otázku, nebylo-li původní centrum a hrad údělného knížete během 11.—12. století v blatné poloze na Starém Brně a teprve později, třeba vlivem změněného vodního režimu ve 2. pol. 12. století, nedošlo k jeho přesunu na ostroh Petrova (byl-li tam vůbec nějaký hrad), pod nímž vznikají předlokační osady — zárodek pozdějšího vrcholně středověkého královského města Brna (k vývoji předlokačního osídlení srov. Richter 1936, 293—314; Dřímál-Peša a kol. 1969, 39—44). Nemůžeme vyloučit, že od poloviny 12. století, kdy po smrti Vratislava Brněnského v roce 1156 nejsou jasné osudy brněnského údělu a vzrůstá moc znojemských Konrádovců (Čerešňák 1980, 49; Nový 1972, 148—153), dochází k oslabení významu brněnského údělného centra. Teprve po ovládnutí Brněnska znojemskou přemyslovskou sekundogeniturou (Nový 1972, 149, 161) buduje Konrád Ota někdy na počátku poslední čtvrtiny 12. století (Dřímál-Peša a kol. 1969, 32—33) baziliku sv. Petra v místech, kde stojí dodnes brněnská katedrála. Také rekonstrukce předlokačního osídlení na území pozdějšího vrcholně středověkého města, založená na údajích písemných pramenů a analýze uliční sítě, směru starých komunikací, poloze a patrociniích sakrálních staveb atd., zachycuje až situaci z počátku 13. století (srov. Dřímál-Peša a kol. 1969, 39—44, obr. 4 na str. 40). Ta mohla být o 50 až 100 let dříve diametrálně odlišná.

Na tomto místě je třeba uvést ještě jeden postřeh. Všechny důležité moravské hrady 11.—12. století jsou někdy během 1. pol. 13. století přebudovány v kamenné vrcholně středověké hrady, ale v Brně vzniká nový královský hrad Špilberk až v sedmdesátých letech 13. století, a to patrně na zeleném (Mencl 1964, 107). Před tímto datem je zhruba od třicátých let 13. století doložen pobyt panovníka i markrabat při občasných návštěvách přímo ve městě (srov. Richter 1936, 289—290). V této souvislosti je nutno ověřit zmínky o purkrabích brněnského hradu z let 1197—1240 (Dřímál-Peša a kol. 1969, 36). Zodpovědět výše naznačené otázky a hypotézy může pouze archeologický výzkum na ostrožně Petrova a v jejím okolí i pokračující průzkum v oblasti Starého Brna.

Dalším sídelním hradem údělného knížete bylo Znojmo (obr. 1 č. 72), o němž máme zejména ve 12. století více historických zpráv. Hrad byl založen patrně Břetislavem I. v období ustalování jihomoravské hranice na Dyji, tzn. v 1. pol. 11. století, jako pohraniční pevnost. Zpráva ve staroboleslavském falzu, hlásícím se do doby po roce 1046, jehož jádro pochází asi z let 1061 až 1067, zachycuje mladší situaci (CDB I, 361 č. 382; Hrubý 1936, 73—79). Samostatný znojemský úděl se od Brněnska oddělil až po smrti Konráda I. (1092) a jeho prvním vládcem se stal Konrádův syn Litolt Znojemský. Po celé 12. století vzrůstala moc znojemské přemyslovské sekundogenitury Konrádovců, kteří vzhledem k velké vzdálenosti od sféry vlivu českých panovníků a díky poloze celého údělného knížectví s vazbami na jižní podunajskou oblast a rakouská markrabata vystupovali značně samostatně. Nejpozději roku 1174 dosáhli znojemští Konrádovci vlády na Brněnsku a roku 1182 byla Konrádu Otovi jako markrabímu udělena Friedrichem Barbarossou Morava v léno, což vážně ohrozilo jednotu českého státu (srov. Nový 1972, 148—153; Novotný 1975, 522; Čerešňák 1980, 44—50; ke Znojmu dále Havlík 1952, 108 až 121; 1956, 18—24; Chaloupka 1968—1969). Nejpozději od konce 11. či počátku 12. století známe denáry znojemských údělných knížat (srov. Pošvář 1970, 117—118). Významné postavení si Znojmo udrželo i počátkem 13. století, kdy se velice záhy (před rokem 1226) dotváří v královské město (srov. Richter a kol. 1966, 25—34; Havlík 1956, 23—27, 31—32).

Znojemský hrad se nachází na ostrožně vybíhající nad údolím Dyje (obr. 2 č. 2, obr. 8). Je vytvořena údolím potoka Hradnice, které jej odděluje od protějšího velkomoravského hradiště sv. Hipolyta, a tzv. Jámou na straně směřující k podhradí a pozdějšímu městu. Celá fortifikace se skládá z celkem malého vnitřního hradu na ostrožně zastavěné dnes budovami tzv. deblínského zámku. Od předhradí je tento prostor oddělen hlubokým příkopem (Novotný 1977, 62—63). Na předhradí se nachází rotunda sv. Kateřiny (původně Nanebevzetí P. Marie), vybudovaná snad již před rokem 1037, a vyzdobená známými freskami z doby kolem roku 1134, tzv. přemyslovským cyklem (Friedl 1966; Richter a kol. 1966, 15—19). Zdá se, že dnešní dispozice znojemského hradu vymezená plošinou ostrožny a částečně dochovalými gotickými hradbami respektuje včetně příkopu před vnitřním hradem původní půdorysné vymezení údělného hradu 11.—12. století. Na zužující se šíji mezi Jámou a Hradnicí, někde v místech, kde stával osmiboký hranolový bergfrit z počátku 13. století, lze předpokládat vnější příkop (srov. Richter a kol. 1966, 16—17).

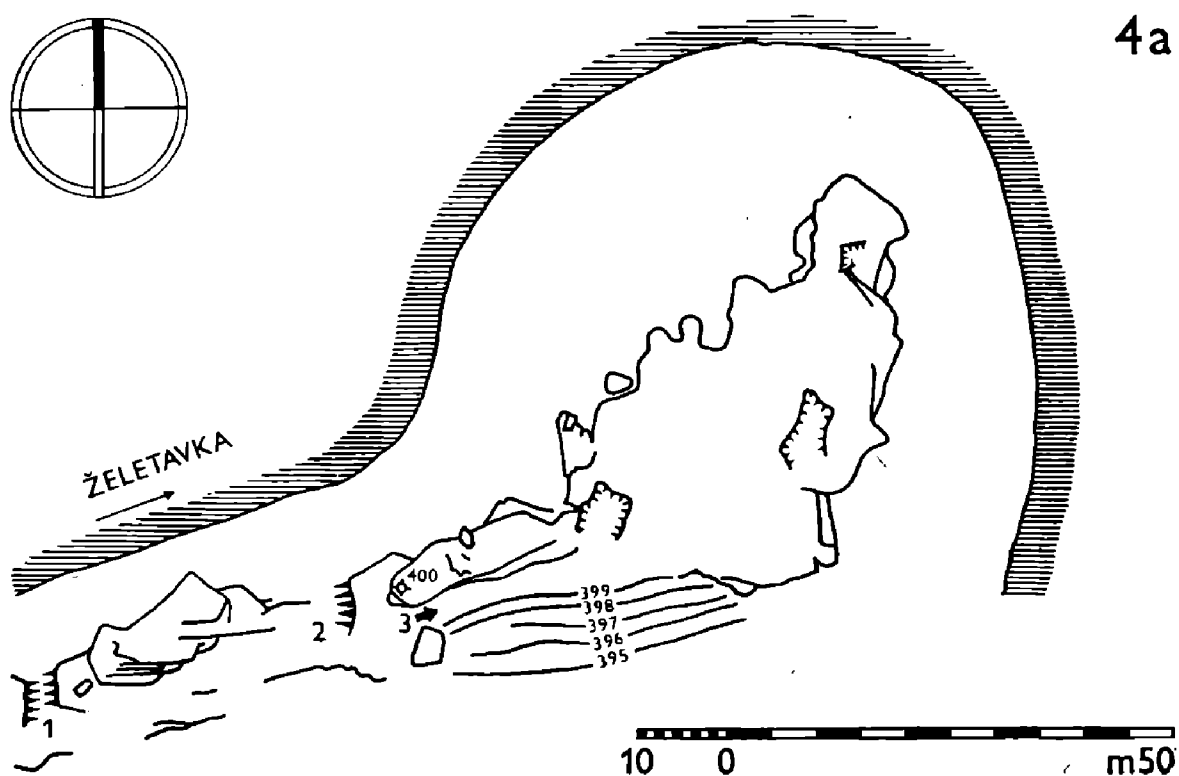
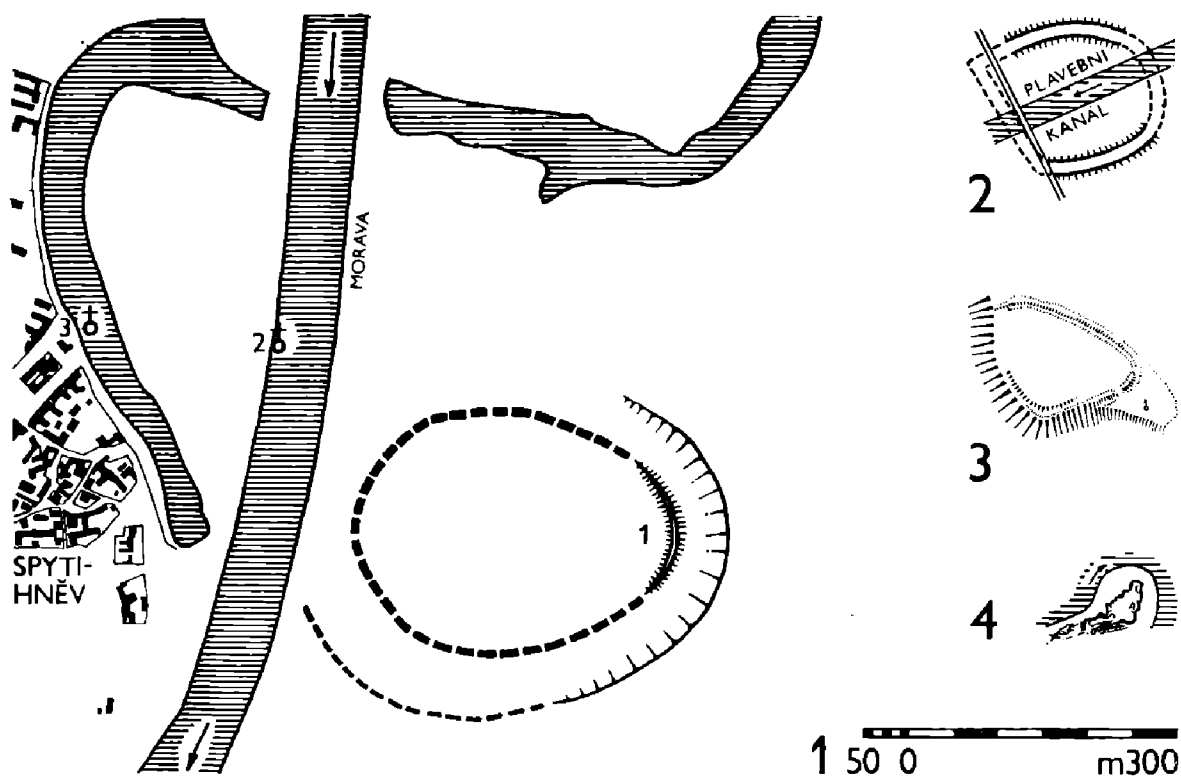
Kromě starých výzkumů J. Palliardiho (1888; 1889; 1891; srov. Červinka 1902, 336; 1928, 126—129) z let 1882—1884 konaných při různých stavebních úpravách v pivovare a nově zhodnocených B. Novotným (1963, 76) a B. Dostálem (1963, 73—75) zde byl B. Novotným (1967; 1977, 63—65) proveden pouze menší zjišťovací výzkum uvnitř rotundy. J. Palliard zjišťoval v prostoru

znojemského hradu 6 vrstev, z nichž čtvrtá obsahovala nálezy 11. až počátku 13. století. Převládala v nich keramika, a dále byly získány skleněné prsteny a jejich zlomky, ostruha s bodcem, esovité záušnice, různé železné a kostěné předměty, denáry Konráda I. (1061—1092) i další artefakty (srov. Palliardi 1888; 1889; 1891; Červinka 1902, tab. LII). Všechny nálezy dokládají intenzivní osídlení lokality v mladohradištním období. Historická zpráva u Vincencia k roku 1146 (FRB II, 416) naznačuje možnost, že znojemský hrad byl v té době již kamenný (srov. Richter a kol. 1966, 16), což by mohl osvětlit podrobný stavebně historický průzkum a archeologický výzkum této lokality, jejíž význam pro 11.—12. století netřeba jistě zdůrazňovat.

Z důležitých správních center — sídel hradeckých obvodů, k nimž patřilo i Brno, Olomouc a Znojmo, byla zkoumána v roce 1961 Spytihněv a v roce 1956 Hradec nad Moravicí. Zbytky spytihněvského hradu se nacházejí na levém břehu řeky Moravy ve strategické poloze u jejího výtoku z Napajedelské soutěsky a původně mohl ležet na ostrově mezi rameny řeky Moravy (obr. 1 č. 53, 3 č. 1). Dodnes se zachoval pouze menší úsek valu v délce asi 160 m. Řez valem odhalil propálenou jílovitou vrstvu, zuhelnatělé zbytky dřev, dusaný jíl a rozptýlené kameny (Novotný 1978, 183—186; srov. Procházka 1978, 275). B. Novotný se pokusil rekonstruovat i další průběh opevnění, které vymezovalo nepříliš rozsáhlý prostor oválného nebo podkovovitého tvaru a prozkoumal i několik sídlištních objektů ve vnitřním areálu. Severozápadně od vlastního hradu stál kostel, jehož základy leží dnes v napřímeném toku řeky, a který byl zkoumán v roce 1939 (srov. Hanák 1939; Zelnitius—Hrubý 1940; Hrubý 1941, 61—62; Hrubý a kol. 1956, 22—26). Dále tímto směrem byla ještě další sakrální stavba (údajně ze 13.—14. století), jež se roku 1623 zřítila do řečiště Moravy.

Naše dosavadní znalosti o Spytihněvi vyvolávají řadu otázek. V roce 1141 je zde uváděn velkofarní kostel, což nás staví před problém, můžeme-li jej ztotožnit se stavbou zkoumanou v roce 1939, která ležela mimo opevněný areál rekonstruovaný V. Hrubým a B. Novotným, anebo stával-li další kostel v prostoru vnitřního hradu (srov. Novotný 1978, 194). Lze však uvažovat, že severozápadním směrem od hradu se nacházelo předhradí, a tak jako na dalších lokalitách (Olomouc, Znojmo) stával velkofarní kostel tam. Případný kostel uvnitř hradu by bylo možno označit za vlastnický (srov. Novotný 1962—1963, 11). Problém představuje i určení doby vzniku správního centra ve Spytihněvi. Úvahami o datování počátků spytihněvského hradu na základě výskytu jména Spytihněv v přemyslovském rodě nelze vznik fortifikace vyřešit (Novotný 1975, 519; 1978, 193, 208—209). Původně uvažoval B. Novotný (1962—1963, 10) o vzniku fortifikace nejdříve ve 2. pol. 10. století. Po zpracování archeologického materiálu z výzkumu v roce 1961 datoval (Novotný 1978, 198—201; 1975, 518—519) vznik tohoto feudálního centra někde na přelom 11. a 12. století. Některé publikované zlomky keramiky i materiál uložený ve Slováckém muzeu v Uh. Hradišti (sdělení R. Snášila) však nevylučují možnost vzniku spytihněvského hradu již v břetislavské době, tzn. ve 2. čtvrtině 11. století. Zánik fortifikace je pak možno vročit někde na přelom 12. a 13. století (Novotný 1978, 194) a byl snad způsoben meandrující řekou Moravou. Nelze prokázat, že by hradecká správa přešla na Hradec nad Moravicí (Novotný 1975, 209; srov. Zemek 1972, 71), ale uvažuje se o jejím přeložení do Kunovic (Hosák 1959, 145), kde je doloženo mladohradištní opevnění (Hosák 1940; srov. Novotný 1975, 519) i objekty z 11.—13. století (Michna 1968, 292).

Archeologické výzkumy probíhaly i na Hradci nad Moravicí (obr. 1 č. 14), kde bylo zjištěno osídlení z 9.—10. století a mohutné vrstvy z 11.—12. století



Obr. 3. Fortifikace 11.–12. stol. 1 – Spytihněv, okr. Gottwaldov (1 – pozůstatky valu, 2 – poloha kostela zkoumaného v roce 1939, 3 – poloha kostela, který se zřítíl do Moravy v roce 1623); čárkovaná linie – předpokládaný průběh valu a příkopu (podle V. Hrubého a B. Novotného 1978), 2 – Sudoměřice, „Hrůdy“, okr. Hodonín (podle B. Novotného 1961), 3 – Stavenice, okr. Šumperk (podle V. Goše 1971), 4, 4a – Vysočany, Pálldiho hradisko (1 – první příkop, 2 – druhý příkop, 3 – skalní brána; podle V. Podborského–V. Vildmorce 1972).

(Novotný 1959; 1959a; 1975, 518; Pavelčík 1980). Tato výšinná ostrožná lokalita je doložena i písemnými prameny 11.—12. století. Od časů Břetislava I. představoval Hradec významnou pohraniční pevnost na slezském pomezí (srov. Krzemieńska 1979, 67—70) a ve 13. století byl přebudován v kamenný gotický hrad. V 9. století považuje L. Jisl (1952, 38—39, 44—45, 62) za centrum celé oblasti slezského kmene Holasiců, začleněného do rámce velkomoravského státu, předpokládané hradiště v obci Holasovice. V nedalekých Kylešovicích u Opavy se nachází blatný hrad s mohutným, ještě dnes 5 m vysokým valovým opevněním, skládajícím se z více konstrukčních prvků. Vnitřní část lokality ve tvaru nepravidelného trojúhelníka má rozměry 90 × 60 m a výzkum probíhající zde v letech 1946—1947 prokázal, že fortifikace byla vybudována koncem 10. až počátkem 11. století na místě staršího slovanského sídliště z 9.—10. století. Tato lokalita, která chránila pohraniční oblast a cestu z Polska na Hradec nad Moravicí, zanikla na sklonku 12. nebo počátkem 13. století (Anonymus 1947, 3; Poulik 1956, 256—257; Jisl 1952, 45—46; Novotný 1962; Král 1966).

Teprve po archeologickém výzkumu v prostoru (1952, 44—45; srov. Šikulová 1975, 528) opevnění předpokládaného L. Jislem v Holasovicích bude možno zaujmout stanovisko k názoru, že Kylešovice jsou oním „Gradice Golen-sicezke“ z roku 1155, tedy vlastními Holasovicemi (Novotný 1975, 518). Je pravděpodobné, že k historické Moravě připadly Holasovice až mezi roky 1155—1345 a před prvním z obou dat probíhala hranice českého státu mezi Holasovicemi a Hradcem (srov. Krzemieńska 1979, 67—70). Podle J. Poulika (1956, 256) ke konci 10. a v 11. století zanikají ve slezské oblasti stará hradiška a v rámci nové organizace vznikají menší fortifikace. Kromě výše jmenovaných Holasovic, kde je doloženo osídlení i hroby z 11.—13. století, Kylešovic a správního centra Hradce nad Moravicí jsou to například Cvilín u Krnova (Jisl 1952, 42—43) a Landek u Ostravy (Jisl 1952, 49; Janošik 1978; srov. Michna 1977, 180). Patrně zaniká například lokalita Chotěbuz-Podobora zvaná „Starý Těšín“ (Jisl 1952, 49—52; 1954; 1957; 1966), kde nejnovější výzkumy P. Kouřila dokládají osídlení především v 8.—10. století (srov. Michna 1979a, 337; 1980, 343). Slovanskému období mohou náležet i další lokality, jako například hradiško u Kobeřic atd. (srov. Pavelčík 1978; k výše uváděným slezským lokalitám srov. obr. 1 č. 11, 14, 17, 25, 28, 31, 40).

Velmi mlhavé jsou naše představy o dalším sídle hradského obvodu — Přerově (srov. Hosák 1959, 144—145). V Předmostí u Přerova na protějším pravém břehu Bečvy známe značnou koncentraci slovanských pohřebišť, jejichž existenci lze vřadit do 7. až 12. století (Staňa 1962; 1970; 1970a; tam další lit.). Doposud k nim není známo vlastní sídliště a nakupení několika pohřebišť s bohatým inventářem připomíná situaci v okolí jihomoravských velkomoravských center (Dostál 1966, 155—159; srov. Staňa 1970a, 103—104; Turek 1971, 161). Není vyloučeno, že předpokládané ústředí slovanského osídlení v Hornomoravském úvalu a dolním Pobečví se nacházelo v místech Horního náměstí v Přerově, kde byly v roce 1974 objeveny dva hroby s bohatou výbavou zlatých a stříbrných šperků veligradského rázu (Jašková 1975), datovaných do 2. pol. 9. až poč. 10. století. Někde v prostoru města byl údajně nalezen i železný meč, sekyra a další předměty (Staňa 1970a, 104). Právě do prostoru přerovského Horního náměstí je lokalizována fortifikace 11.—12. století, jež byla sídlem hradského obvodu a velkofarního kostela, doloženého zde roku 1141. Pozdějšími středověkými falzy z 12. století jsou též listiny hlásící se do doby po roce 1046 (1061—1067) a k roku 1073, v nichž jsou zmínky o Přerově (CDB I, 361 č. 382; 370 č. 386; srov. Hrubý 1936, 73—79, 131—138; Novotný 1975, 518). Zpráv o Přerově v písemných pramenech přibývá od konce 12. století (srov. Hosák 1970, 127—136).

Přemyslovský hrad Přerov byl postaven na výhodně situovaném skalnatém návrší obtékaném Bečvou, a to nad brodem důležité komunikace směřující k Moravské bráně (obr. 1 č. 43, 2 č. 3). V dnešním půdorysu tzv. Horního náměstí lze vysledovat návaznost na staré půdorysné uspořádání, které bylo narušeno výstavbou domů, středověkou parcelací a ve 13. století vybudováním kamenného vrcholně středověkého hradu, dnešního zámku (srov. Hosák 1970, 132–134). Jihovýchodně od Horního náměstí se nachází kaple sv. Jiří, považovaná za původní velkofarní kostel (Hosák 1970, 133). Její počátky lze klást do románského období, což potvrdil i archeologický výzkum prováděný zde v roce 1936 (Čáp 1938). Prostor tzv. Dolního náměstí (dnes nám. Přerovského povstání) bývá považován za podhradí hradu. Z trhové vsi, jež je tu doložena i písemnými prameny, se po polovině 13. století vyvinul městský útvar (Hosák 1970, 130–135). Významné postavení Přerova v 11.–12. století dokládá řada sídlištních i hrobových nálezů z této doby získaných při různých příležitostech v prostoru Horního náměstí, okolí i vnitřku kaple sv. Jiří, Žerotínova náměstí, Dolního náměstí, kde je předpokládána trhová ves, a na jiných místech původního jádra města na levém břehu Bečvy i v pravobřežní části (srov. Jašková 1970, 120–124; 1973; Šikulová 1958, 157–158; Dohnal 1980; Červinka 1939, 156).

Dalším důležitým střediskem hradskeho obvodu byla Břeclav (obr. 1 č. 5, obr. 9). Hrad zde vznikl nejpozději ve 2. čtvrtině 11. století jako nástupce staršího velkomoravského centra na „Pohansku“ a vztahuje se k němu řada historických zpráv z 11.–12. století (srov. Kordiovský 1972; Břeclavsko 1969, 337; Hosák 1959, 146–147; 1968, 49–55; Hurt 1969, 7–8; Novotný 1975, 519–520; Zemek–Nechvátal 1980, 90–93). Roku 1141 je zde jmenován velkofarní kostel. V prostoru Břeclavi a jejího nejbližšího okolí je zachycena rozsáhlá koncentrace slovanského osídlení od 6. do 12. století. Patří k ní i řada sídlištních a hrobových nálezů mladohradištních (srov. Dostál 1968, 40, 43–44).

Polohu vlastního hradu 11.–12. století se archeologicky doposud nepodařilo spolehlivě zachytit. S největší pravděpodobností se však nacházel v místech pozdějšího vrcholně středověkého břeclavského hradu (Dostál 1968, 40; Červinka 1939, 52), jehož válcový bergfrit (srov. obr. 9) vznikl někdy před rokem 1230 (Kordiovský–Unger 1972; Zemek–Nechvátal 1980, 95). Základová spára této věže narušila vrstvy s keramikou 11.–12. století. Mladohradištní fortifikace tedy s největší pravděpodobností ležela v blatné poloze mezi rameny řeky Dyje. Nevyjasněny jsou i otázky kolem předhradí břeclavského hradu 11.–12. století, které bývá umísťováno do prostoru dnešního náměstí Rudé armády, jihovýchodně od hradu, dnešního zámku (srov. Dostál 1968, 44), nebo do Staré Břeclavě, kam bývá lokalizována trhová osada (srov. Červinka 1939, 52; Novotný 1975, 520; Hosák 1968, 54). Přijatelnější je lokalizace předhradí do prostoru dnešního nám. Rudé armády. V areálu budovy ONV a jeho nejbližším okolí byly zachyceny sídlištní objekty z mladohradištního období (Dostál 1968, 44; Kordiovský 1980). Někde na předhradí by se měl nacházet i velkofarní kostel připomínaný k roku 1141. V roce 1934 byly zjištěny na nynějším nám. Rudé armády a v přilehlých prostorech (před farou a poštou) narušené kostrové hroby. Pocházejí z nich dvě esovitě záušnice (Dostál 1968, 43–44). Na kostrový hrob se narazilo i při výkopech na dvoře ONV koncem šedesátých let (NZ J. Ungera uložen v archivu AÚ Brno, čj. 2643/69) a lidské kosti zde byly údajně zachyceny i v souvislosti s výše uvedenou záchrannou akcí E. Kordiovského (1980, 81). Na ploše náměstí Rudé armády v Břeclavi leželo s největší pravděpodobností rozsáhlejší kostrové pohřebiště, jehož počátky sahají do mladohradištního období, a není tedy vyloučeno, že velkofarní kostel stával právě zde. Mohlo to být i v místech kostela, jenž se na-

cházel uprostřed náměstí až do let 1944–1945, kdy byl za válečných událostí zničen (srov. Břeclavsko 1969, 345).

Posledním centrem hradskeho obvodu, který se později oddělil od Znojemska, je Bítov (Hosák 1959, 150–151). Historické zprávy o lokalitě jsou o něco pozdějšího data než u předchozích center (obr. 1 č. 3). Jisté je, že Bítov existoval již koncem 12. století (srov. Novotný 1975, 524). Během 1. pol. 13. století byla fortifikace přebudována v kamenný vrcholně středověký hrad.

Soustředme nyní pozornost na jihomoravskou linii tzv. břetislavských fortifikací a dalších lokalit v prostoru hranic českého státu s Uhrami a Východní markou (srov. Měřinský–Unger 1979; srov. obr. 1). Již výše jsme se zmiňovali o některých opevněních na jihovýchodní Moravě, kde se nacházelo tzv. Lucké pole a hranici pravděpodobně tvořila řeka Olšava. Výčet těchto objektů podává na základě výzkumů J. Pavelčíka (1971) M. Zemek (1972, 81). Mezi mladohradištní opevnění je počítán Bánov (Novotný 1975, 519; Pavelčík 1970; Pavelčík 1971; tam další lit.), Uherský Ostroh (sdělení R. Snášila; srov. Pavelčík 1971), „Vala“ ve Vlčnově, odkud je též znám archeologický materiál z 9.–11. století (Hrubý a kol. 1956, 111–112; Pavelčík 1971), s jistou dávkou pravděpodobnosti k nim patří i Ordějov u Bánova (Měřinský 1976), určité indicie dovoluují předpokládat nějakou starší fortifikaci i v prostoru Uherského Brodu (Novotný 1975, 519) a uvažuje se o množství dalších lokalit, jejichž vročení i funkci mohou odhalit a upřesnit pouze další výzkumy (srov. Zemek 1972, 81; Pavelčík 1971; dále srov. obr. 1).

Z objektů výše zmiňované jihomoravské opevněné linie byla zkoumána především „Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic (obr. 1 č. 9, 4 č. 2), pravděpodobně totožná s castrum Strachotin písemných pramenů. Vedle řezů 6 m vysokým valem, jež odhalily střídavě vypálené a nevypálené vrstvy nadusané do roštových konstrukcí a v jihozápadním úseku hradby i kamennou plentu (srov. Procházka 1978, 275), byly na ploše o rozloze kolem 3 ha vymezené opevněním prozkoumány základy dřevěnou palisádou obehnaného kostela z 2. poloviny 11. století, kolem něhož se začalo pohrbívat až okolo poloviny 12. století, dále pak obytné a výrobní objekty. K opuštění fortifikace došlo asi koncem 12. století a její funkci převzal zeměpanský hrad Děvičky připomínaný poprvé roku 1222 (srov. Poulik 1948–1950, 56–57, 59; 1956, 254–255; Novotný 1970, 146–147; 1970a, 61; 1975, 523; 1979, 578; 1979a; Štěpánek 1965, 131; Černohorský 1965). Předhradí nebo trhová ves náležející k „Vysoké zahradě“ se nacházela v prostoru bývalého hradiště „Petrova louka“, což do svědčuje bohaté druhotné osídlení 11.–13. století zjištěné při výzkumech této lokality (srov. Hašek–Měřinský 1980; Měřinský 1981; Novotný 1979, 578). Na území nynější obce Strachotin, kam kladl trhovou ves 11.–12. století V. Richter (Richter a kol. 1971, 30–31), nebyly dosud sídlištní nálezy z tohoto období zachyceny.

Další lokalitou, které byla při archeologických výzkumech věnována pozornost, jsou „Hrůdy“ u Sudoměřic (obr. 1. č. 60, 3 č. 2), též o rozloze asi 3 ha. Fortifikace vznikla buď již ve 2. pol. 10. století nebo pravděpodobněji až v 11. století a zanikla někdy koncem 12. století. Zajímavé poznatky přinesl výzkum valu. Hradba zde sestávala ze tří částí. Jádrem tvořil blok jílu, který byl sevřen mezi čelní kamennou plentu a blok vypáleného jílu, ve spodní části také zpevněný kamennou zídou. Na záměrné vypálení ukazovala spálená dřeva, přepálené kameny a ostré ohraničení bloků vypálené a nevypálené hlíny (Novotný 1961, 67–68; srov. Procházka 1978, 275). Také na „Hrůdách“ u Sudoměřic se nacházelo pohřebiště a nelze zde vyloučit ani existenci sakrální stavby (srov. Novotný 1958; 1970, 146; 1970a, 61; 1975, 520; Štěpánek 1965, 143; tam další lit.).

Více pozornosti by si zasloužila lokalizace a výzkum hradů Podivína a Hodonína. Mladohradištní fortifikaci v Hodoníně (obr. 1 č. 10) máme prozatím doloženu pouze písemnými prameny (nejpozději od 12. století; srov. Novotný 1975, 520) a koncentrací mladohradištních nálezů ve městě a jeho nejbližším okolí (srov. Šikulová 1958, 152; 1960; Klanica 1974; Janšák 1931, 26—27). Přemyslovský hrad byl vybudován s největší pravděpodobností tam, kde stával gotický hodonínský hrad. Toto místo leželo dříve na ostrově mezi rameny řeky Moravy a dnes je zde tabáková továrna. Hodonín asi vznikl v břetislavském období a byl nástupcem nedalekého hradiště u Mikulčic. Ve 13. století se přetváří ve středověké město (srov. Švábenský 1979, 37—48).

Hrad Podivín (obr. 1 č. 42), jenž stával podle historických pramenů uprostřed řeky Svratky, tj. dnešní Dyje, nebyl dosud spolehlivě lokalizován. Je doložen písemnými prameny z 11.—12. století, kdy byl součástí znojemského údělu, ale jako majetek pražského biskupství měl asi mezi centry 11.—12. století zvláštní postavení (srov. Hosák—Nevřiva—Švestka 1959, 7—19; Novotný 1975, 520—521). O otázkách lokalizace hradu Podivína, trhové vsi Slivnice a záhadného Zekirkostela, jež jsou společně uváděny v písemných pramenech, existuje rozsáhlá literatura, kterou tu nemůžeme podrobně rozebírat (srov. Matějek 1968; Šrámek 1969; Hosák 1968, 47; Richter 1958; Konečný 1975—1976, 14; atd.). Tyto statky náležely v 11. století pražskému biskupství a staly se předmětem mnoha sporů mezi ním a nově založeným biskupstvím v Olomouci. Zdá se, že v některých případech navázala i majetková držba církevních institucí 11.—12. století na starší církevní tradice 9. nebo 10. století. V. Richter (1958, 76, 79—80) se domníval, že na Podivín byly přeneseny některé starší funkce z lokality Zekirkostel, jež se podle dosavadních šetření nacházela asi spolu s trhovou vsí Slivnicí v 10. a na počátku 11. století někde v prostoru mikulčické aglomerace. Tento Zekirkostel, snad sídlo moravského biskupství 10. století, bude asi možno ztotožnit s lokalitou v trati „Kostelisko“ jižně od mikulčického knížecího hradu (Richter 1958, 79; srov. Konečný 1975—1976, 14—15). V samotném Podivíně je hledána i biskupská mincovna (Pošváb 1970, 137—143). V případě lokalizace podivínského hradu je nutno odmítnout pokusy umísťovat jej na hradiště „Pohansko“ u Nejdku (Červinka 1939, 55; 1942, 15—16) nebo dokonce na „Petrovu louku“ u Strachotína (Praeger 1965, 29—30).

Lokalita se pravděpodobně nacházela někde v inundačním terénu na ostrově mezi rameny řeky Dyje v bezprostřední blízkosti dnešního Podivína a dnes je snad částečně zničena meandrující řekou a částečně překryta jejími náplavami (srov. Novotný 1975, 520—521). L. Hosák (Hosák—Nevřiva—Švestka 1959, 18—19) lokalizoval hrad dle dnešní dispozice obce do prostoru asi 400 m jižně od podivínského kostela na pravý břeh Staré Dyje (nynější regulované Trkmanky), kde prý byly před regulací patrný nějaké základy pod vodou. V. Richter (1958, 77—78) do trati „Šance („Schanze“)“ jihozápadně od města. Tyto poznatky by bylo nutno ověřit dalšími výzkumy, které by jistě vyřešily řadu problémů kolem této lokality. Prozatím můžeme pouze konstatovat, že se nacházela někde v prostoru mezi Lednicí a Podivínem. V okolí Podivína je poměrně rozsáhlá koncentrace mladohradištních sídlišť a známe odtud i pohřebiště (srov. Šikulová 1958, 154, 156; Měřinský—Unger 1979, obr. 1, 2).

Ménším záchranným výzkumem byly zjištěny zbytky osídlení, podle B. Novotného (1977a, 218) snad z 12. století, v prostoru skalnaté vyvýšeniny, na níž se nachází dnešní mikulovský zámek, původní hrad (obr. 1 č. 36). Funkce a příslušnost objevené obytné stavby je však nejasná. V. Richter (Richter a kol. 1971, 39, 57) odmítá domněnku, že na skále dnešního zámeckého kopce v Mikulově stával již v 11.—12. věku knížecí hrad. Historické prameny však

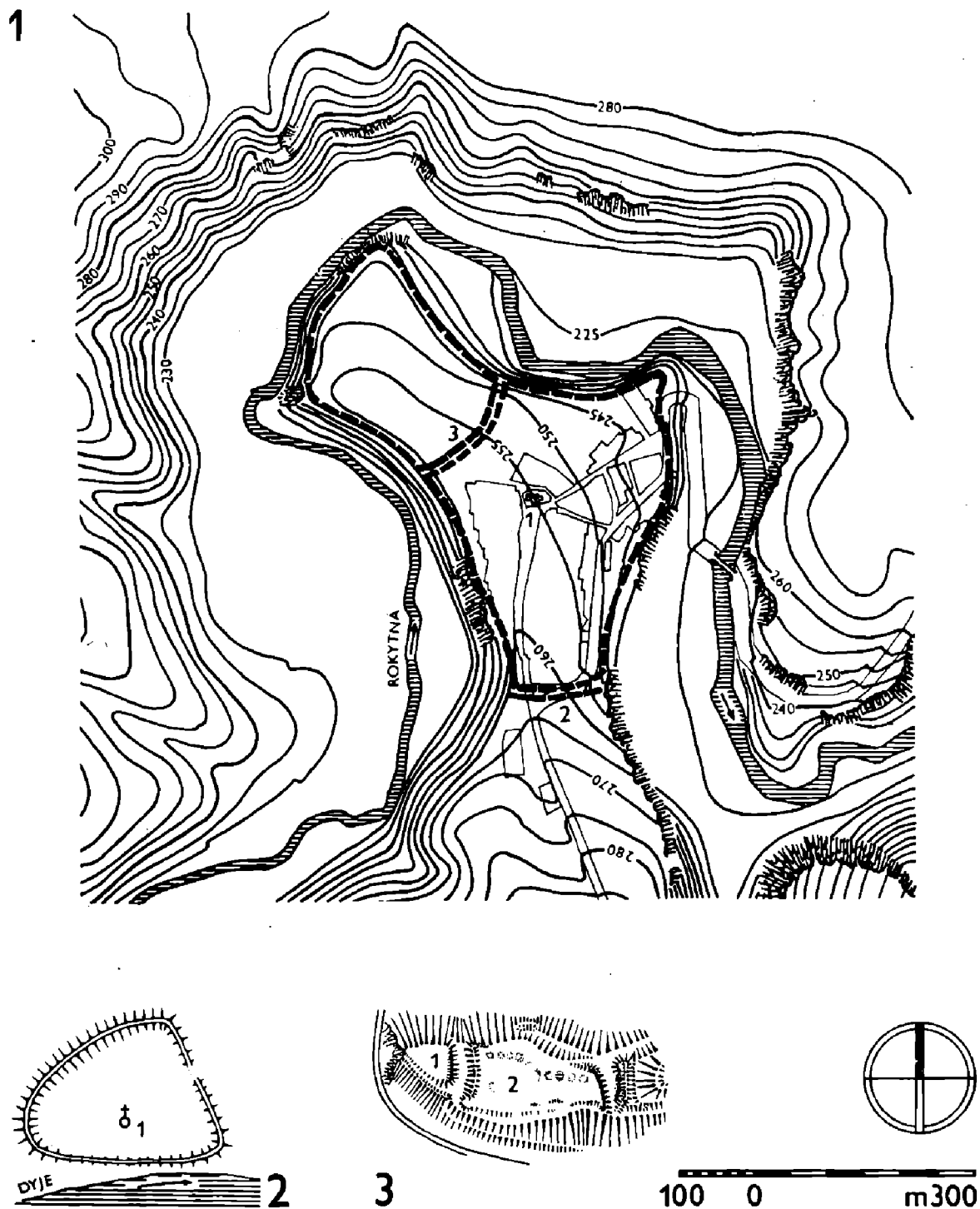
dokládají posunutí moravské hranice k jihu na Mikulovsko, do okolí Lavy a Valtic po vítězství Vratislava I. v bitvě u Mailberku roku 1082 (Hurt 1969, 7). Tyto poznatky nejsou v rozporu s charakterem nálezového souboru ze zámku v Mikulově a je možno předpokládat, že v této době se na skalnatém bradle v místech pozdějšího hradu nacházel opevněný předsunutý bod, chránící jiho-moravskou hranici. Mezi pevnostmi na řece Dyji náležel i Hrádek na Znojemsku (obr. 1 č. 15) uváděný v písemných pramenech 11.—12. století (CDB I, 361 č. 382; 370 č. 386, 123 č. 115; srov. Hrubý 1936, 73—79, 131—138; Bistrický 1979). Je zde zachován zbytek valového opevnění a pocházejí odtud i nálezy mladohradištní keramiky (srov. Novotný 1975, 523; Červinka 1939, 57 až 58; Podborský—Vildomec 1972, 172).

Součástí opěrných bodů na řece Dyji byla i Břeclav, Znojmo a Bítov, o nichž jsme se jako o sídlech hradských obvodů a údělů zmiňovali již výše. Nedaleko od Bítova leží zámek Vranov (obr. 1 č. 69), přestavěný z gotického hradu, který vznikl přebudováním starší fortifikace zmiňované v písemných pramenech od konce 11. století. Archeologickými nálezy tato lokalita prozatím doložena není (srov. Červinka 1939, 60; Novotný 1975, 523; Zaoral 1978, 86 až 87). V nevelké vzdálenosti od Bítova se nachází Palliardiho hradisko (obr. 1 č. 70, 3 č. 4,4a), osídlené již v období 9.—10. století. Toto výšinné sídliště na skalnaté ostrožně nad řekou Želetavkou, oddělené dvěma příkopy od okolního terénu, bylo podle archeologických nálezů osídleno i v 11.—12. století. Údajně odtud pochází 26 uherských denárů krále Štěpána I., 3 dosud neznámé denárové ražby patřící snad Litoltovi Znojenskému a 7 bronzových esovitých záušnic o $\varnothing$ 1,7—1,9 cm. J. Sobotka uvádí, že na ostrožně byly odkryty dva dětské hroby, přičemž bývá uvažováno o původu výše jmenovaných nálezů z hrobů. Existenci mladohradištního pohřebiště na lokalitě nelze prozatím na základě amatérsky vedených výkopů prokázat a celá lokalita by si zasloužila revizní výzkum (srov. Sobotka 1950; Sobotka—Sejbal 1959; Podborský—Vildomec 1972, 231; Novotný 1975, 524). Na jihozápadní Moravě můžeme vyjmenovat řadu dalších výšinných sídlišť podobného charakteru, jako je Palliardiho hradisko. Vývoj některých z nich asi pokračuje z předchozího období 9.—10. století (např. Křepice, Jevišovice; Podborský—Vildomec 1972, 176, 180) a do 11. až 12. století sahají počátky dalších lokalit (např. Velký Újezd na Moravskobudějovicku; Bílý 1937; Hradištko a Toužín na Dačicku; Bláha 1970a, 46; atd.). O funkci, chronologii a charakteru těchto osad, které spíše navazují na vesnické osídlení, nevíme nic bližšího a jejich místu v celkovém vývoji a struktuře osídlení bude nutno věnovat náležitou pozornost (srov. obr. 1 č. 16, 21, 29, 62).

Zkoumána byla i řada hradů uvnitř země. Je třeba zmínit se o Pustiměř—Zelené Hoře (obr. 1 č. 71), kde v 11. století pokračovalo osídlení počínající již v 8. století. Tato výšinná lokalita byla zkoumána v letech 1963—1964, a také zde bylo objeveno mladohradištní pohřebiště. V 1. čtvrtině 13. století vzniká na Zelené Hoře kamenný hrad Pustiměř, jehož funkci ve 14. století přejímají Melice (srov. Mencl 1957; Staňa 1964; 1966; 1967, 703; Novotný 1970, 144; 1975, 517). Další zjišťovací výzkum probíhal v letech 1959—1960 na ostrožné poloze Rokytná u Moravského Krumlova (obr. 1 č. 46, 4 č. 1). Vyvýšenina byla osídlena již během 9.—10. století a během 11. století zde vzniká dvoudílné hradiště opevněné příkopy s valem, které přetínají ostrožny, a s palisádou. Rokytná je doložena i písemnými prameny z 11.—12. století. Patřila do znojenského hradského obvodu (Hosák 1961—1964, 32—33). Osídlení, které mělo venkovský charakter, zaniklo podle B. Novotného (1980, 52) okolo poloviny 12. století, snad během vojenských operací Vladislava II. na Znojemsku roku 1146. L. Hosák (1961—1964, 33) datuje na základě kritického rozboru písemných pramenů zánik Rokytné až k roku 1185, do doby bitvy u Loděnic

(k lokalitě srov. Novotný 1960a; 1961a; 1970a, 61; 1975, 523; 1979, 578; 1980; Procházka 1978, 275; Nekuda—Reichertová 1968, 299, 301).

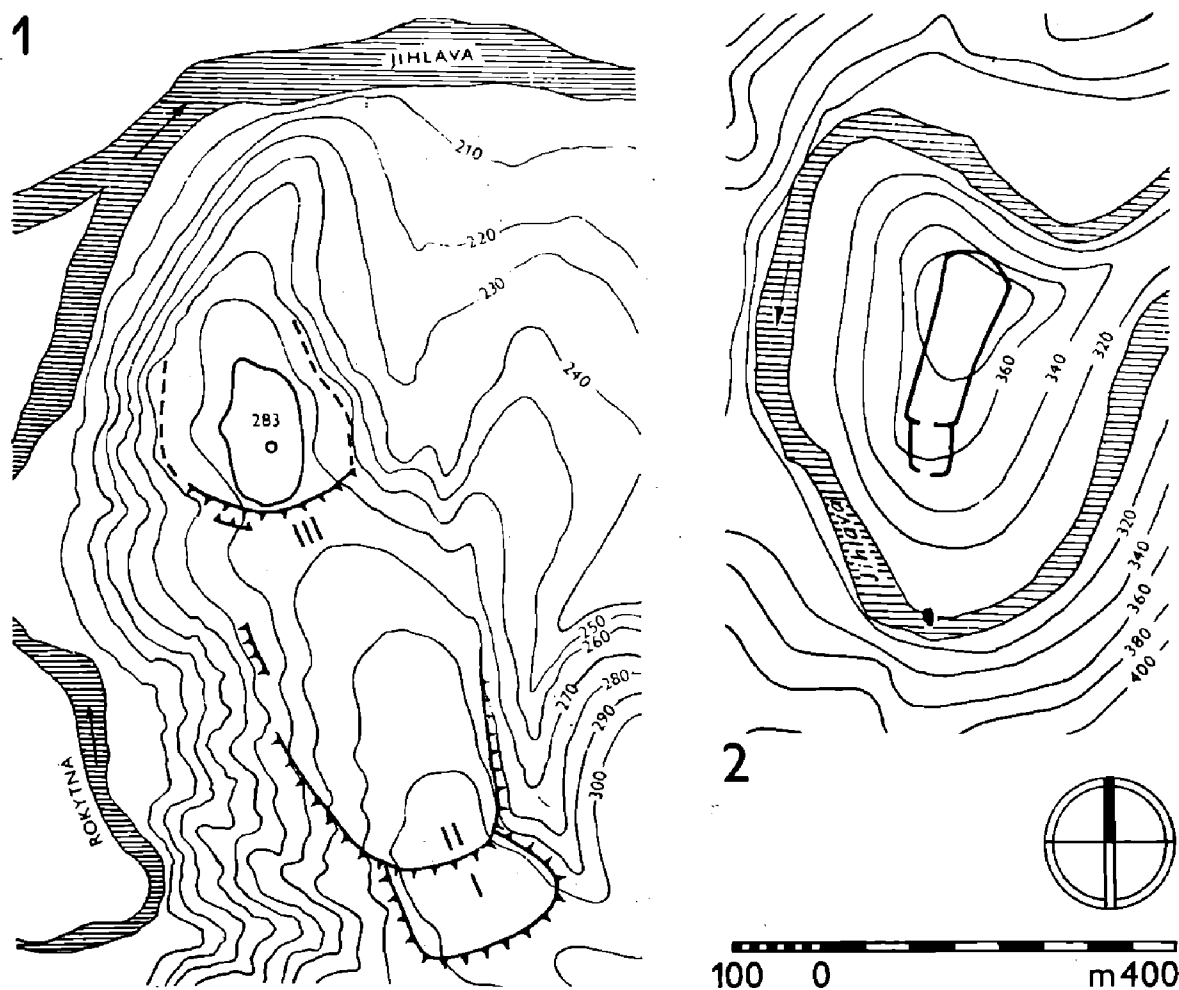
Do mladohradištního období lze pravděpodobně datovat i osídlení severozápadního ostrohu „Rény“ u Ivančic (obr. 1 č. 19, 5 č. 1), odkud známe řadu náhodně získaných nálezů (srov. Čížmář—Stuchlík 1971, 125; Skutil 1941; Štěpánek 1965, 122; Novotný 1975, 523), zjišťovací výzkum probíhal i v Mora-



Obr. 4. Fortifikace 11.–12. stol. 1 – Rokytná, okr. Znojmo (1 – pozdněrománský kostel, 2 – vnější příkop, 3 – vnitřní příkop); čárkovane vyznačen předpokládaný průběh opevnění), 2 – Dol. Věstonice, „Vysoká zahrada“, okr. Břeclav (1 – poloha kostela; upraveno podle J. Poulika 1948–1950), 3 – Radkov, okr. Svitavy (1 – hrad, 2 – předhradí; podle J. Mackerleho 1957a).

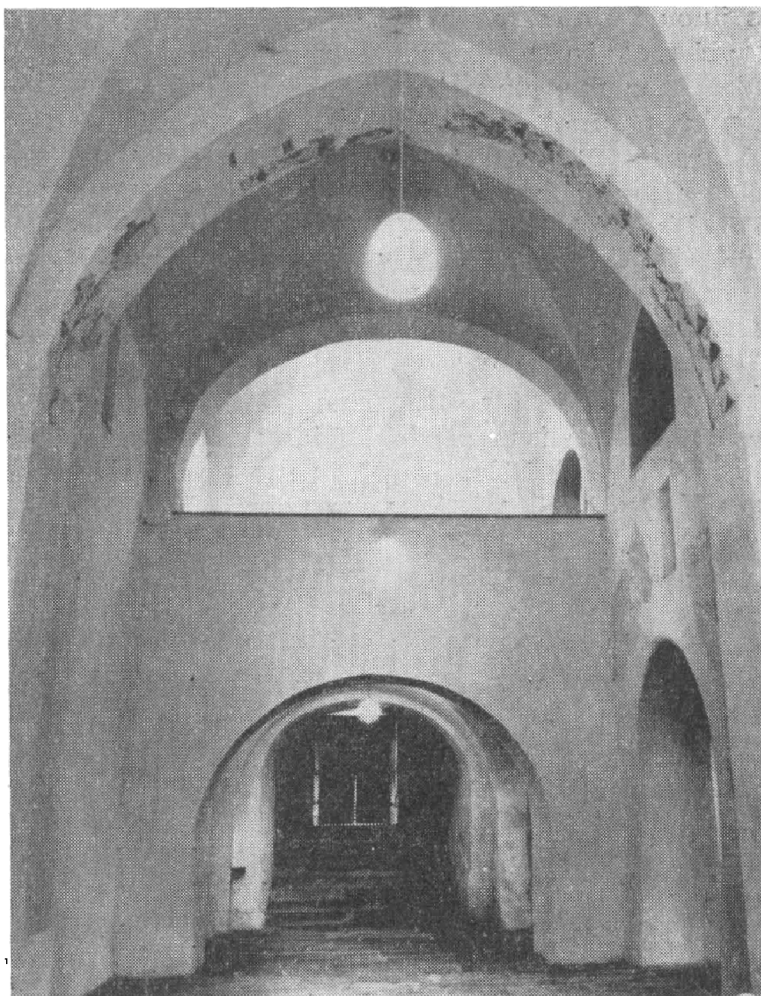
vičanech a na blízké fortifikaci u Stavenic (obr. 1 č. 37, 57, 3 č. 3) o rozloze asi 1,6 ha. Na obou lokalitách existoval život i během 11.—12. století (srov. Goš 1970, 44—45; 1971; 1972, 20—21; 1974; ve Stavenicích prozatím zachyceny pouze sporadické stopy slov. osídlení). Velkým přínosem pro poznání opevněných sídlišť 11.—12. století bude jistě zpracování rozsáhlých plošných odkryvů na lokalitě Kramolín (obr. 1 č. 27, 5 č. 2), kde kromě předválečných výkopů probíhaly zjišťovací výzkumy v letech 1966—1969 (srov. Michna 1967, 291; 1968, 292) a záchranný výzkum v letech 1970—1977. Přinesl kromě dokladů pravěkého osídlení důležité poznatky o opevnění z 11.—12. století obklopujícím plochu kolem 3 ha (srov. Kos—Košťuřík 1972, 36—37; Košťuřík 1974, 49), sídelních i hospodářských objektech, chronologii mladohradištní keramiky na západní Moravě atd. Na základě stratigrafických poznatků (Kos—Košťuřík 1975, 92) bylo možno upřesnit i datování šestiboké stavby, která mohla být i sakrálním objektem, do 2. poloviny 12. století (k lokalitě srov. Kos—Košťuřík 1973; 1973—1974; 1974; 1978; Košťuřík—Kos 1980; Michna 1971, 254). Z dalších významných center, která nebyla prozatím archeologicky sledována, si připomeňme alespoň Úsobrno (Hosák 1959, 144; Hudec 1971; Novotný 1975, 517; Čechová 1978; dále srov. u lokality Radkov a obr. 1. č. 65). Za místa, kde se mohla nacházet opevněná centra 11.—12. století, bývají pokládány i Hulín a Kelč (Novotný 1975, 518).

Na Moravě existuje i řada dalších fortifikací, které mohly plnit svoji



Obr. 5. Fortifikace 11.—12. stol. 1 — Ivančice, „Rěna“, okr. Brno-venkov; severní ostroh s vyznačením valového opevnění I—III (podle M. Čižmáře—S. Stuchlíka 1971), 2 — Kramolín, „Hradiško“, okr. Třebíč (podle O. Kosa—P. Košťuříka 1973—1974).

Obr. 4. Příbyslavice, okr. Třebíč. Pohled na panskou tribunu románského kostela sv. Anny. Foto S. Skoupý.



funkci v 11.—12. století. K jejich bezpečnému datování nám však prozatím chybějí přesnější zjištění archeologické situace i větší kolekce nálezů. Jmenujme z nich například výšinnou polohu „Skřipina“ u Mohelna (Skutil 1947, 36, 38), Knínice u Boskovic (Skutil 1937, 51—52), Sivice (Skutil 1937, 52; Červinka 1928, 181), a řadu lokalit považovaných za refugia. Většinou se jedná o starší pravěká hradiště, kde se druhotně našly stopy sporadického slovanského osídlení velkomoravského a mladohradištního (např. „Černov“ u Ruprechtova na Vyškovsku; Skutil 1946, 108—109; Hostýn; srov. Měřínský 1977; atd.), nebo se o slovanském stáří těchto lokalit uvažuje pouze na základě jejich charakteru (trať „Na zbitých“ u Ježkovic na Vyškovsku; srov. Červinka 1939, 63; Černý 1966; fortifikace u Bulhar na Břeclavsku; NZ J. Nekvasila v archivu AÚ Brno, čj. 2450/62; opevnění v trati „Sklepisko“ u obce Košíky na Napajedelsku; Hrubý a kol. 1956, 17—18; fortifikace na „Veselém kopci“ u Strážovic; archiv AÚ Brno, čj. 2115/64) a někdy, jako například v případě lulečského hradiska (srov. Červinka 1939, 39—40), jde o pouhé hypotézy o útočištné funkci ve slovanském období, jež nebyly dosud prokázány. Tamnější materiál uložený např. v M. Vyškov lze datovat do 13.—14. století (k výše uváděným lokalitám srov. obr. 1). Revizi a zjišťovacím výzkumům by se měla podrobit řada neověřených lokalit uváděných v různých pracích, zejména soupisech I. L. Červinky (1902, 330 až 338; 1928, 71—136; 1939, 26—71; 1948).

Kromě typických rozsáhlých, až několikahektarových hradů s dominantní vojenskou funkcí, opevněných většinou dřevitohlinitým valem, se setkáváme

i s jinou formou opevněných sídel, a to zeměpanskými a později i šlechtickými dvorci umístěnými v návaznosti na sakrální stavby. Jejich přesnou podobu bohužel neznáme, ale patrně se nelišila od podobných objektů v Čechách, zkoumaných např. A Hejnou (1976; 1978). Sondážně byl sledován půdorys rotundy z 1. třetiny 12. století v Jemnici (obr. 1 č. 20), o níž se předpokládá, že stávala v areálu zeměpanského dvorce (Bláha 1977, 46—47; Konečný—Bláha 1975, Konečný 1978, 401). Menší odkryvy zaměřené též na sakrální architekturu probíhaly v Příbyslavicích (obr. 1 č. 44, obr. 6), kde na okraji kolonizační oblasti leželo centrum přemyslovské správy patřící do rámce Bítovska (Novotný 1970b; Uhlíř 1970; Dokládal—Kouřil 1971; srov. Radová—Štiková 1976; Michna 1971, 259; 1972, 319). Na možnost existence dvorce z doby kolem roku 1200 upozorňuje i pozdně románská věž u sv. Ducha v Telči (Richter 1976, 6—13). Dvorce jsou předpokládány například u románského kostela v Řezovicích (Novotný 1980, 52—53), u pustiměřské rotundy v Čáslavicích, Štěpkově atd. (sdělení L. Konečného; srov. obr. 1 č. 8, 75, 49, 61).

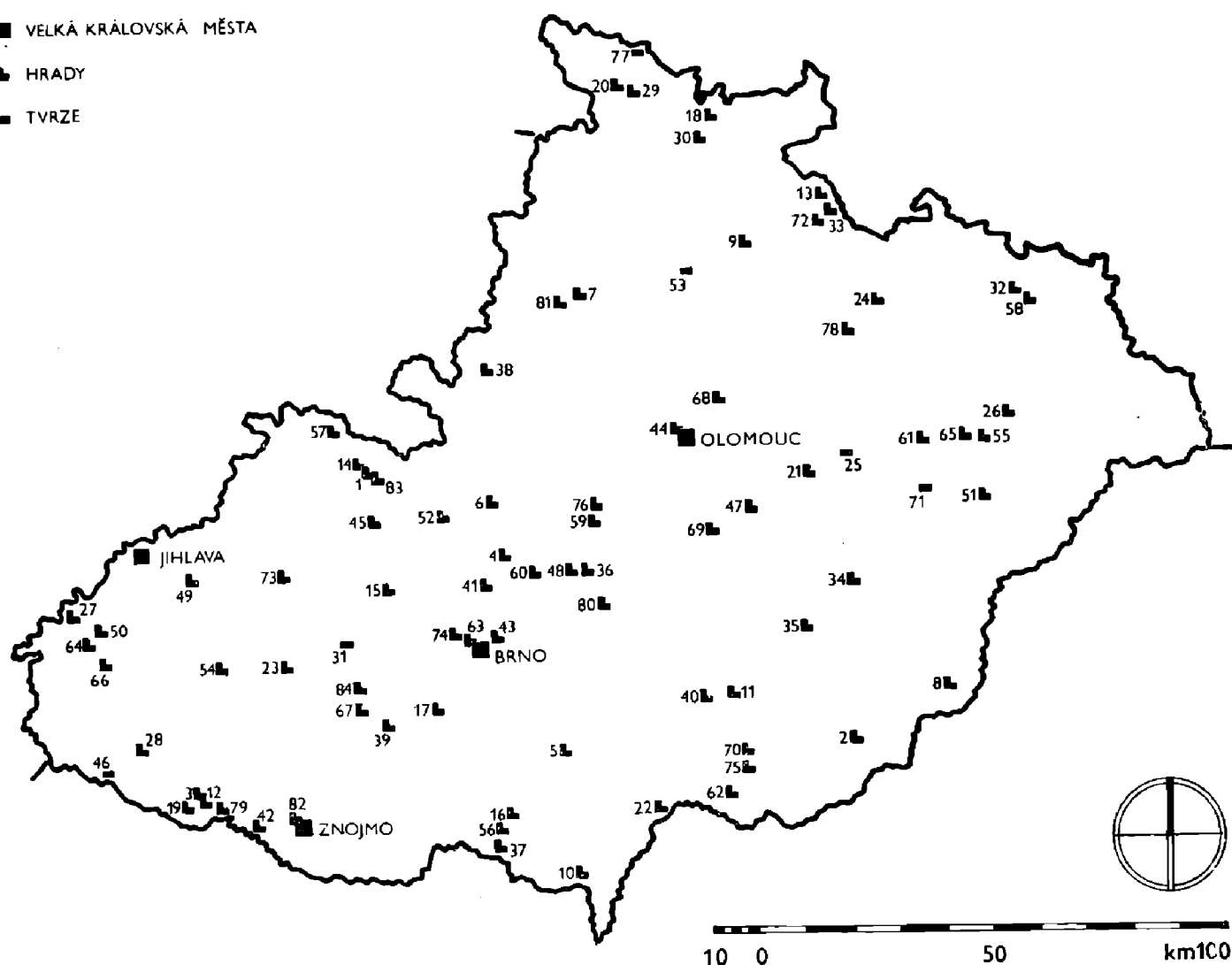
Výzkumu hradišť 11.—12. století zůstáváme dosud mnoho dlužni. Byly sice prováděny sondážní a zjišťovací výzkumy na řadě lokalit, došlo i k upřesnění datace některých památek, odkryvům dílčích situací a objasnění konstrukce opevnění. Objevuje se jak jednoduchá palisáda (Rokytná), skořepinová konstrukce a kamenná zeď s dřevěnou výztuží navazující na starší tradice (Kramolín), tak i dokonalejší typ, tzv. spečený val, vykazující vztahy ke slezské oblasti, jehož problematiku bude nutno dále sledovat a objasnit (Spytihněv, „Hrůdy“ u Sudoměřic, „Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic; srov. Procházka 1978, 275—277). Na hlavních hradech údělných knížat (Olomouc, Znojmo) nelze od poloviny 12. století vyloučit opevnění kamennými zděnými hradbami. Nové fortifikace mají oproti velkomoravským hradištím menší rozměr, jednodušší půdorys a na řadě lokalit, u nichž lze předpokládat hospodářskou funkci (zejména údělných a hradeckých centrech), i předhradí. Stále však nebyl podán celkový obraz osídlení na některém hradišti 11.—12. století, nepodařilo se přesvědčivě objasnit funkci a datování mnohých fortifikačních objektů, řazených pouze podle svých morfologických znaků mezi opevněné lokality mladohradištního období, ani podat souhrnný pohled na celou problematiku včetně otázek hospodářství a sociální struktury. Důležitým úkolem zůstává i nové kompletní a kritické zhodnocení písemných pramenů k moravským opevněným lokalitám 11. až 1. pol. 13. století.

Velice málo vědomostí máme o období, kdy doznívá život na starých hradech 11.—12. století a vznikají nové kamenné hrady vrcholného středověku. Určit, popsat a prozkoumat lokality tohoto přechodného období, které bylo v poslední době prokázáno v sousedních Čechách (Durdík 1978, 42—43), je jedním z úkolů dalšího výzkumu. Zdá se, že tento vývoj ke kamenným středověkým hradům naznačují některé výše zmiňované lokality, označované pracovníě jako dvorce (Jemnice, Telč, Příbyslavice) a přestavba ústředních hradů (center obvodů, údělů, atd.) probíhající nejpozději od 2. čtvrtiny 13. století. Druhou skupinu by mohly představovat objekty tzv. přechodné dispozice, tedy pokusy o syntézu starší hradištní tradice (domácího vývoje) a nových prvků cizí proveniencce (srov. Durdík 1978, 42—43). Podle sdělení P. Boliny byla skupina objektů tohoto druhu zjištěna na Moravskotřebovsku. Příkladem by snad mohla být lokalita Radkov (Mackerle 1957a) vybavená rozsáhlým opevněným předhradím (obr. 1 č. 76, 4 č. 3). Opevněná plocha o celkové rozloze 2,3 ha byla podle nálezů keramiky osídlena ve 13.—14. století, a zejména v 1. polovině 13. století. V žádném případě nelze podle publikovaných nálezů z Radkova, které náležejí 13.—14. století a nikoliv 11.—12. století (srov. Mackerle 1957a), ztotožňovat tuto lokalitu se střediskem tzv. úsobrnské provincie (Mackerle 1957, 25).

■ VELKÁ KRÁLOVSKÁ MĚSTA

▣ HRADY

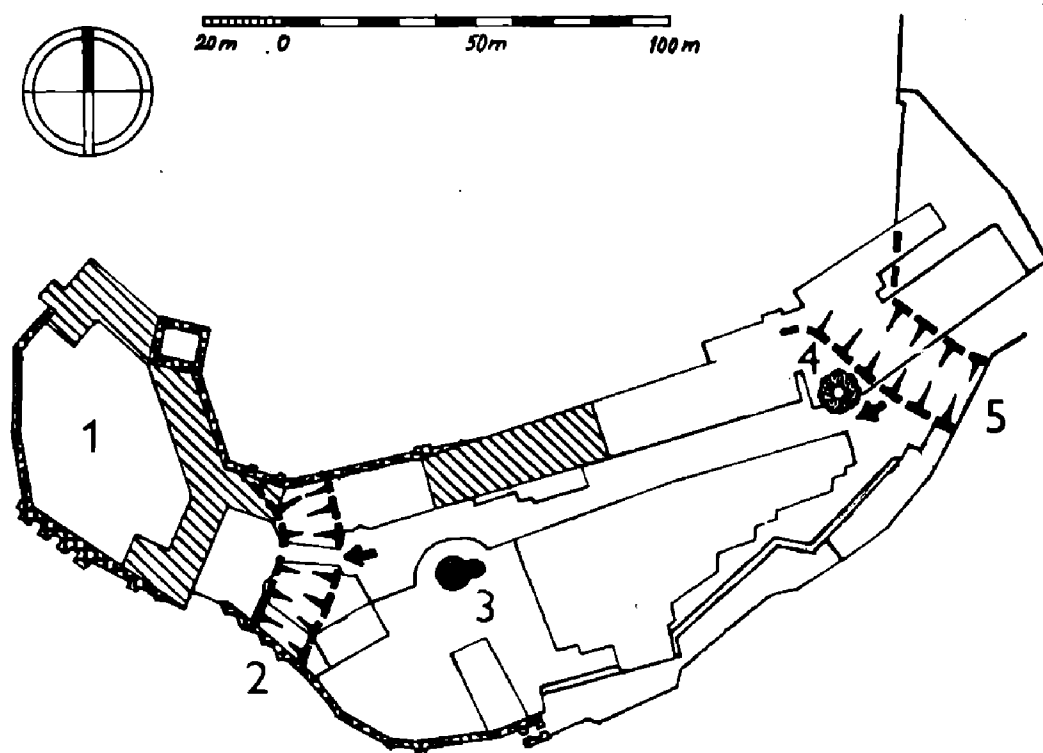
■ TVRZE



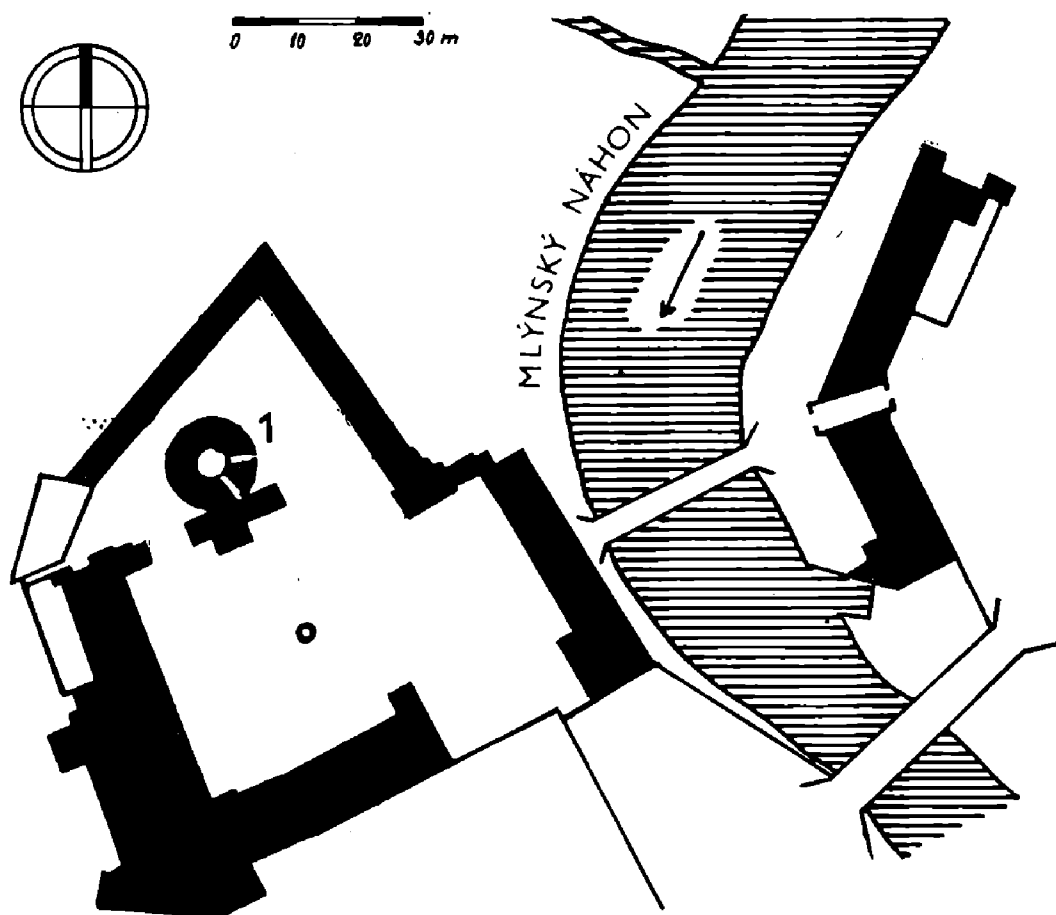
Obr. 7. Mapa Moravy a Slezska s vyznačením hradů a tvrzí, o nichž se hovoří v textu. 1 – Auersperk (okr. Žďár n. Sáz.), 2 – Bánov (okr. Uh. Hradiště), 3 – Bítov (okr. Znojmo), 4 – Blansko (okr. Blansko), 5 – Boleradice (okr. Břeclav), 6 – Boskovice (okr. Blansko), 7 – Brničko (okr. Šumperk), 8 – Brumov (okr. Gottwaldov), 9 – Bruntál (okr. Bruntál), 10 – Břeclav (okr. Břeclav), 11 – Buchlov (okr. Uh. Hradiště), 12 – Cornštejn (okr. Znojmo), 13 – Cvilín (okr. Bruntál), 14 – Dalečín (okr. Žďár n. Sáz.), 15 – Deblín (okr. Brno-venkov), 16 – Děvičky (okr. Břeclav), 17 – Dol. Kounice (okr. Brno-venkov), 18 – Edelštejn (okr. Bruntál), 19 – Frejštejn (okr. Znojmo), 20 – Friedeberg (okr. Šumperk), 21 – Helfštejn (okr. Přerov), 22 – Hodonín (okr. Hodonín), 23 – Holoubek (okr. Třebíč), 24 – Hradec nad Moravicí (okr. Opava), 25 – Hranice (okr. Přerov), 26 – Hukvaldy (okr. Frýdek-Místek), 27 – Janštejn (okr. Jihlava), 28 – Jemnice (okr. Třebíč), 29 – Kaltenštejn (okr. Šumperk), 30 – Koberštejn (okr. Bruntál), 31 – Kralice (okr. Třebíč), 32 – Lanek (okr. Ostrava), 33 – Leuchtenštejn (okr. Bruntál), 34 – Lukov (okr. Gottwaldov), 35 – Malenovice (okr. Gottwaldov), 36 – Melice (okr. Vyškov), 37 – Mikulov (okr. Břeclav), 38 – Mor. Třebová (okr. Svitavy), 39 – Mor. Krumlov (okr. Znojmo), 40 – Nový Cimburk (okr. Kroměříž), 41 – Nový hrad (okr. Blansko), 42 – Nový Hrádek (okr. Znojmo), 43 – Obřanský hrad, Bílovice nad Svitavou, „Šumbera“ (okr. Brno-venkov), 44 – Olomouc (okr. Olomouc), 45 – Pernštejn (okr. Žďár n. Sáz.), 46 – Písečné (okr. J. Hradec), 47 – Přerov (okr. Přerov), 48 – Pustiměř (okr. Vyškov), 49 – Rakštejn, 50 – Roštejn (oba okr. Jihlava), 51 – Rožnov (okr. Vsetín), 52 – Rychvald (okr. Blansko), 53 – Rýmařov (okr. Bruntál), 54 – Sádek (okr. Třebíč), 55 – Schauenstein (okr. N. Jičín), 56 – Sirotní hrádek (okr. Břeclav), 57 – Skály, Starkov (okr. Žďár n. Sáz.), 58 – Slezská Ostrava (okr. Ostrava), 59 – Smilovo hradiště (okr. Prostějov), 60 – Stagnov (okr. Vyškov), 61 – Starý Jičín (okr. N. Jičín), 62 – Strážnice (okr. Hodonín), 63 – Špilberk (okr. Brno-město), 64 – Šternberk (okr. Jihlava), 65 – Stramberk (okr. N. Jičín), 66 – Telč (okr. Jihlava), 67 – Templštejn (okr. Znojmo), 68 – Tepenec (okr. Olomouc), 69 – Tovačov (okr. Přerov), 70 – Uh. Ostroh (okr. Uh. Hradiště), 71 – Val. Meziříčí (okr. Vsetín), 72 – Vartnov (okr. Bruntál), 73 – Vel. Meziříčí (okr. Žďár n. Sáz.), 74 – Veveří (okr. Brno-město), 75 – Veselí (okr. Hodonín), 76 – Vícov, Ježův hrad (okr. Prostějov), 77 – Vidnava (okr. Šumperk), 78 – Víkštejn (okr. Opava), 79 – Vranov nad Dyjí (okr. Znojmo), 80 – Vyškov (okr. Vyškov), 81 – Zábřeh na Mor. (okr. Šumperk), 82 – Znojmo (okr. Znojmo), 83 – Zubštejn (okr. Žďár n. Sáz.), 84 – Levnov (okr. Brno-venkov).

Jak již bylo řečeno v úvodní části této práce, postihnout vývoj hradní architektury 13. až 1. pol. 16. století na Moravě a ve Slezsku je vzhledem k současnému stavu zlomkovitých informací úkol značně obtížný. Lze se opřít pouze o řadu dílčích zjištění, práce regionálního charakteru a sledování některých jednotlivých otázek (Menclová 1961; 1970—1971; atd.). Stručný nástin moravské problematiky s naznačením vztahů k okolním oblastem podal T. Durdík (1982, v tisku). V obecných rysech se vývoj na Moravě ubíral podobným způsobem jako v Čechách. Rozdíly jsou prozatím postižitelné především ve vzájemném prolínání více různých vlivů, a tím i ve větší typové pestrosti.

Nástup budování kamenných hradů, reprezentovaný především přestavbou významných fortifikací 11.—12. století, probíhá zhruba v současném období jako v Čechách, tzn. ve třicátých letech 13. století (srov. Durdík 1978, 49), přičemž nelze vyloučit, že budoucí výzkumy prokáží v některých případech o něco časnější datování dané i polohou Moravy otevřenou do Podunají. Ve 12. století je možno uvažovat o kamenných zděných opevněních pouze ve výjimečných případech u sídel údělných knížat (snad Olomouc a Znojmo, což musí bezpečně prokázat teprve další výzkumy). Je možno předpokládat, že první vrcholně středověké kamenné hrady královského založení se objevují zhruba od 2. čtvrtiny 13. století. Vznikají rozsáhlé dispozice, které v řadě případů znamenají pouze přestavbu starších fortifikací 11.—12. století. To znamenalo přizpůsobit se jim hlavně prostorově. Jmenujme z nich alespoň Bítov, jehož přestavba markrabětem Přemyslem II. bývá kladena před rok 1240 (Menclová 1972, 300), Znojmo (obr. 8) s pozdněrománskou osmibokou věží podle V. Richtera z dvacátých let 13. století (Richter a kol. 1966, 16—17), Vranov nad Dyjí (Menclová 1970—1971, 117—118; srov. Prokop 1904, 49) atd. Z dalších zeměpanských založení je poměrně přesně před rok 1230 vročena

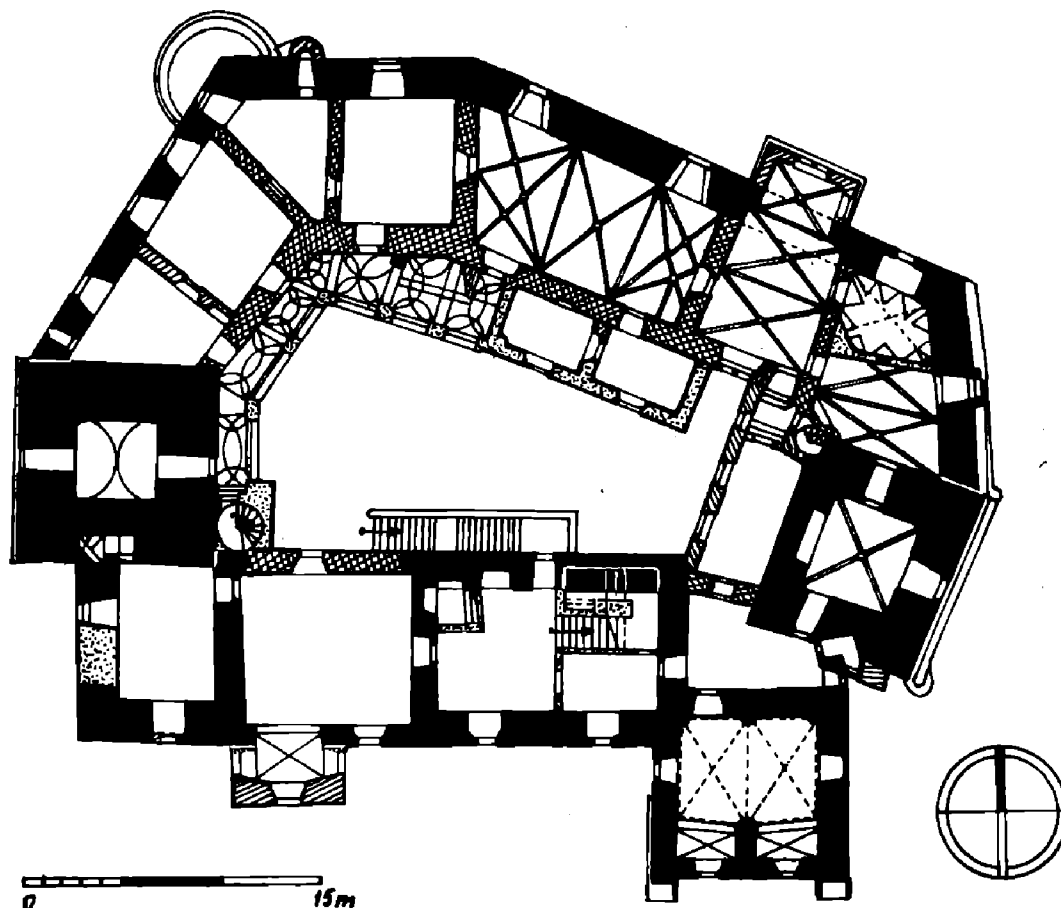


Obr. 8. Znojmo, okr. Znojmo. Půdorys hradu (1 — vnitřní hrad, 2 — druhý příkop, 3 — předhradí s románskou rotundou, 4 — poloha osmibokého hranolového bergfritu z dvacátých let 13. stol., 5 — předpokládaný průběh prvního příkopu); plně objekty 11.—12. stol., tečkované 13. stol., mřížkovane zdívo 14.—15. stol., šrafované barokní stavby 17. stol. a nevyplněné obrysy dnešní zástavby. Příklad rozsáhlé půdorysné dispozice vzniklé přestavbou staršího zeměpanského hradu 11.—12. stol. (podle V. Richtera a kol. 1966 s doplněním dle indikační skicy 1824 (ulož. ve St. obl. archivu Brno)).



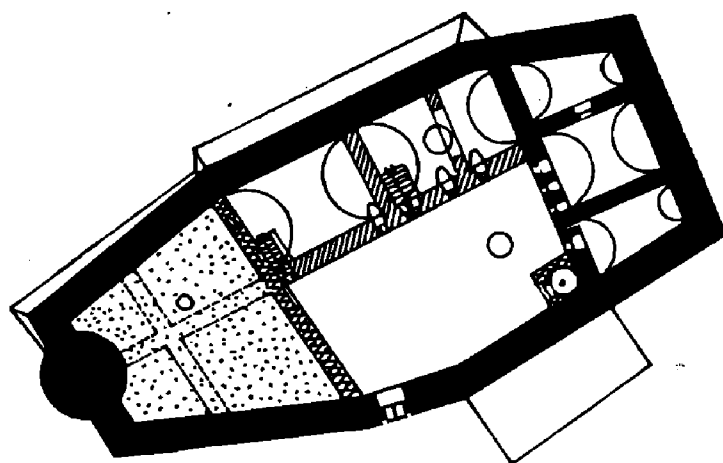
Obr. 9. Břeclav, okr. Břeclav. Schematizovaná skica zástavby břeclavského zámku s vyznačením polohy (č. 1) válcového bergfritu (podle A. Prokopa 1904).

výstavba válcové věže o $\varnothing$ 16,8 m a síle zdiva kolem 5 m na břeclavském hradě (Kordiovský—Unger 1972; Zemek—Nechvátal 1980, 94—96; srov. obr. 9). Do této doby je možno datovat i výstavbu hradu Veverí (Kudělka a kol. 1977 až 1978, 40) a hradu v Jemnici (Richter a kol. 1971, 93). Nejpozději v pol. 13. století vzniká na východní Moravě královský Brumov (Kohoutek 1979, 141), před pol. 13. století Buchlov (Bartušek—Svoboda 1956, 2—4) a královský byl původně i mikulovský hrad, jehož počátky (rozumí se kamenného hradu, nikoliv starší mladohradištní fortifikace) lze hledat snad již koncem 1. čtvrtiny 13. století. Je nutno odmítnout názory na založení hradu až za Lichtenštejnů (Plaček 1980, 4) i datování vzniku fortifikace na základě bergfritu s břitem, který chránil vstup do hradu od východu, až do sedmdesátých let 13. století (Menclová 1970—1971, 119). Spíše je možno přijmout názory V. Richtera, založené na základě stavebně historických průzkumů J. Hyzlera. Nejprve již v 1. čtvrtině 13. století mělo vzniknout jádro hradu, které se skládalo z válcové, dnes nahoře osmiboké věže u hlavní tunelovité brány a nepravidelného čtverhranného paláce, jehož zbytky se nacházejí v severním bastionu dnešního zámku. Teprve v sedmdesátých letech 13. století byl zbudován výše připomínaný bergfrit s břitem a další opevnění na severní straně (Richter a kol. 1971, 89—96). Nelze však vyloučit o něco pozdější datování, poněvadž první zmínky o hradě v písemných pramenech nám nemusejí datovat nejstarší objekty hradu. Lze konstatovat, že téměř ve všech centrech hradských obvodů a údělů, kde se nacházely starší fortifikace 11.—12. století, vznikají nejpozději ve 13. století kamenné vrcholně středověké hrady (Hradec nad Moravicí, Bítov, Přerov, Břeclav; Znojmo a Olomouc mohly být přebudovány i dříve; srov. obr. 7).

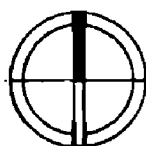


Obr. 10. Buchlov, okr. Uh. Hradiště. Půdorysné členění nejstaršího jádra hradu: plně zdivo 2. pol. 13. stol., mřížkovně zdivo 14. stol., šrafovaně zdivo 15.–16. stol., tečkovaně zdivo 17.–18. stol. Příklad podunajské dispozice s hranolovými věžemi (podle A. Bartuška–K. Svobody 1956).

Pokud je možno soudit z dosavadních kusých vyšetření stavebního vývoje výše popsaných lokalit, patří dispozičně rozsáhlé zeměpanské hrady založené nebo přebudované během 1. pol. 13. století k typu s obvodovou zástavbou (např. Bítov, Znojmo, Mikulov; srov. obr. 8). Setkáváme se i s druhým typem — hradem s hranolovou věží. Typ hradu se dvěma věžemi (v jedné je umístěna kaple) a palácem mezi nimi, importovaný k nám asi z horního Podunají, představuje Buchlov (srov. Menclová 1970–1971, 115). Otázky kolem nejstaršího stavebního vývoje Buchlova (obr. 10) nejsou dosud spolehlivě vyřešeny (srov. Menclová 1970–1971, 115). Podle A. Bartuška a K. Svobody (1956, 2–4) i dalších autorů (Petrů 1976) vznikl hrad před pol. 13. století. První zmínky o královském hradě Buchlově v písemných pramenech jsou až z doby kolem roku 1300. Hranolová věž byla zjištěna i v nejstarším jádru hradu Veverí (Kudělka a kol. 1977–1978, 40; srov. Menclová 1970–1971, 118–119) a nejnovější výzkum naznačuje existenci hranolové věže i na Brumově (sdělení J. Kohoutka). U výše zmiňovaných hranolových věží lze uvažovat o jejich obytné funkci, která je na základě výsledků studia této problematiky v sousedních Čechách (Durdík 1977, 227) doložena až na výjimky teprve od pol. 13. století, a to především na královských hradech či u stavebníků z nejbližšího okolí panovníka. Chronologie obytné věže nebyla na Moravě dosud řešena a není vyloučeno, že vzhledem k blízkosti Podunají, odkud se na Moravu dostává typ hradu s hranolovou věží, mnohdy s obytnou funkcí, se zde tyto objekty mohou vyskytnout o něco časněji než v Čechách. Vzor z Podunají se uplatňuje i na osmiboké věži hradu ve Znojmě vrozené do dvacátých



Obr. 11. Hukvaldy, okr. Frýdek-Místek. Nejstarší jádro hradu v úrovni sklepní části; plně zdivo z 13. stol., mřížkováně zdivo z let 1466–1483 a šrafované z let 1550–1660. Příklad modifikace bergfritové dispozice se štíhlou plnou věží v čele (podle D. Menclové a kol. 1963).

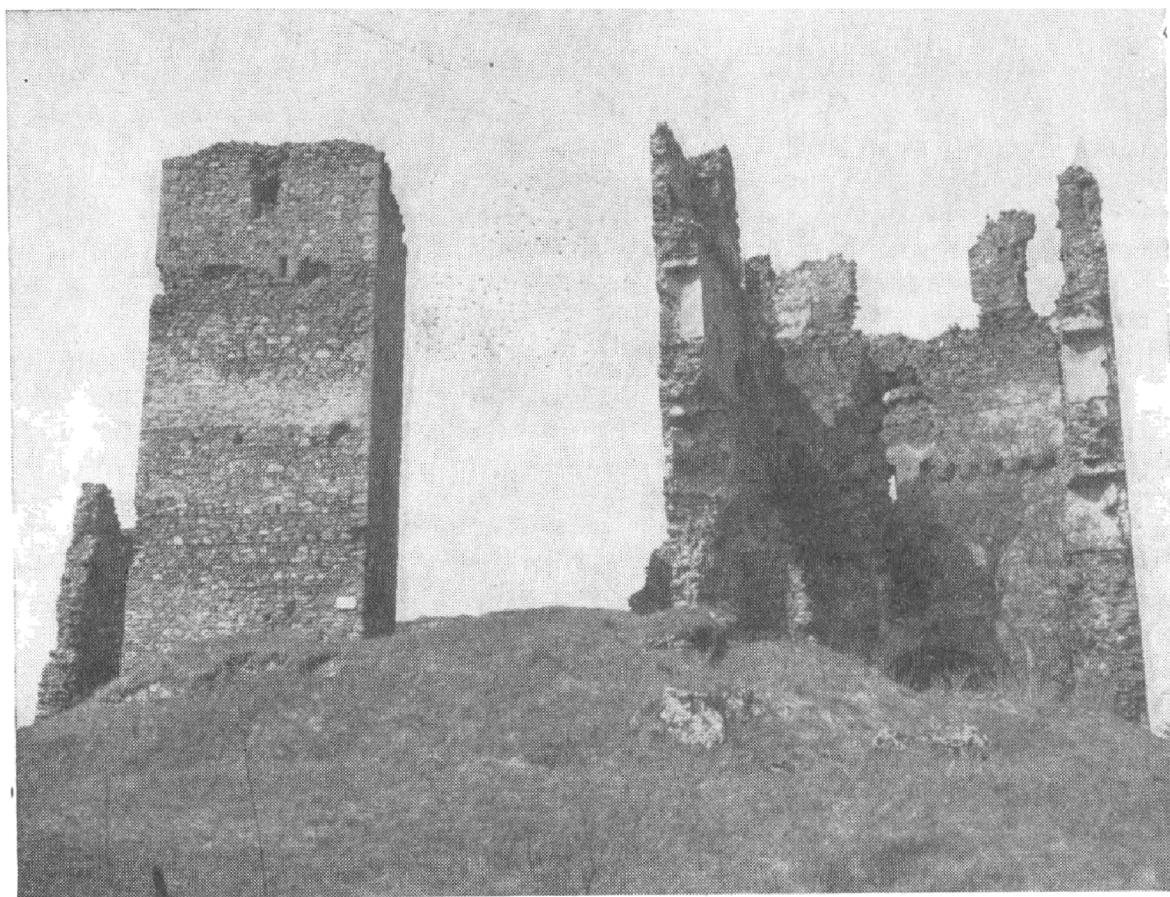


let 13. století (Richter a kol. 1966, 17), jakou známe též z Příběnic (čtyřicátá léta 13. stol.; Menclová 1972, 178–181). Ojedinele se po pol. 13. století můžeme mezi královskými hradů setkat i s bergfritovou dispozicí (např. Frejštejn; Kudělka a kol. 1977–1978, 42; srov. Durdík 1978, 50).

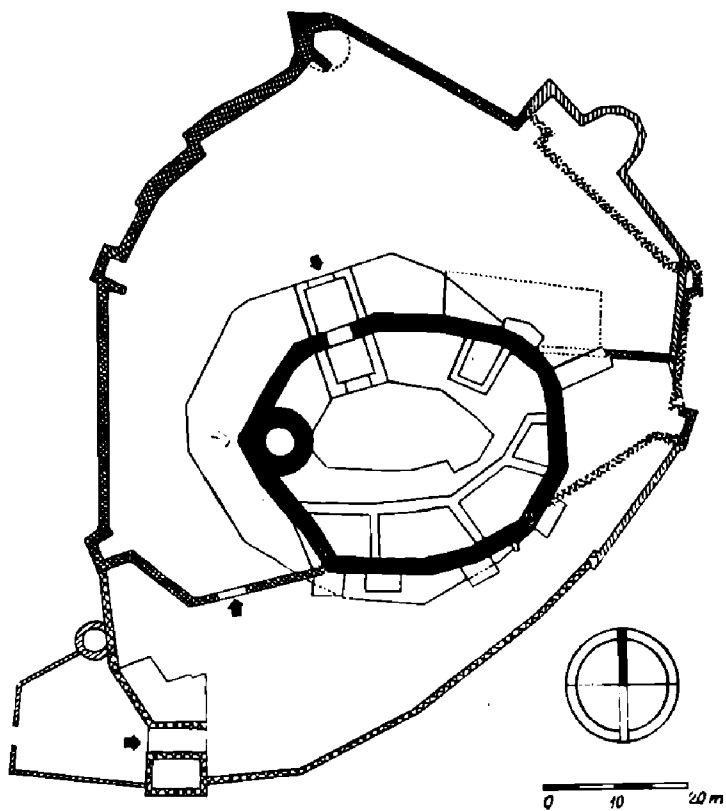
Před polovinou 13. století lze počítat na Moravě se vznikem nejstarších šlechtických hradů. Podle D. Menclové (1970–1971, 109; 1972, 69, 85) mezi ně náleží například Hukvaldy (obr. 11) a St. Jičín, které představují spolu s Lukovem skupinu fortifikací s malou štíhlou válcovou věží vetknutou do čelní zdi. Hukvaldy mají tuto spíše věžici dokonce plnou. Autorka spojuje tyto dispozice s premonstráty a obdoby nachází v Porýní. K masovému budování šlechtických hradů dochází podle našich dosavadních vědomostí teprve během 2. pol. 13. století, a jak se ukazuje podle dosud torzovitých poznatků o moravských hradech, podobně jako v Čechách (Durdík 1978, 48–49) zde byly v naprosté převaze typy s bergfritovou dispozicí. Jako příklady si můžeme jmenovat Pernštejn doložený v písemných pramenech od osmdesátých let 13. století (Kudělka 1954, 2–5), Nový hrad u Adamova (Menclová 1961, 464; Konečný-Merta 1980, 305) a dále k tomuto typu s největší pravděpodobností náleželo i nejstarší jádro hradu Helfštejna vybudované po roce 1280 (Menclová a kol. 1961, 1–4).

Samostatné místo ve vývoji hradní architektury patří oblasti severní a střední Moravy i přilehlého Slezska (srov. obr. 7). V těchto regionech proběhla zejména od pol. 13. století rozsáhlá stavební činnost olomouckého biskupa Bruna ze Schaumburku a jeho leníků. Na hranicích olomoucké domény došlo pak k budování fortifikací vratislavského biskupství (srov. Hrabová 1964, 100–108). Hradní architektuře tohoto okruhu, ovlivněné jistě i původem stavebníků, bude nutné věnovat v budoucnosti zvýšenou pozornost. Dosavadní předběžně publikované výsledky studia hradů výše jmenované oblasti naznačují, že v naprosté převaze je zde bergfritová dispozice (srov. Menclová a kol. 1961, 4; 1970–1971; např. hrady Edelštejn, Kaltenštejn, Friedeberg, Leuchtenštejn, Koberštejn, atd.; srov. obr. 7).

Vedle hradů typu podunajského, reprezentovaných např. Rokštejnem u Jihlavy (obr. 12) vzniklým nejpozději v poslední čtvrtině 13. století, jenž



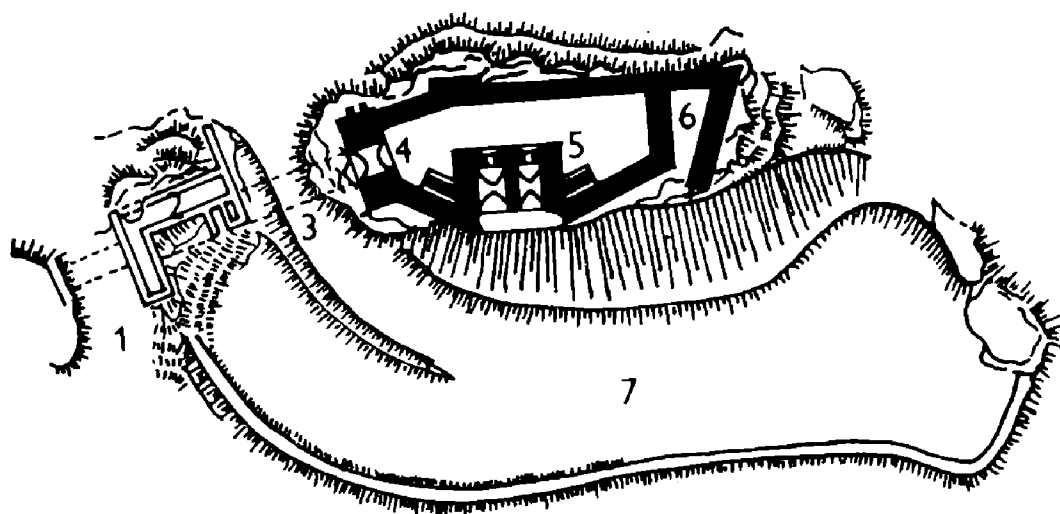
Obr. 12. Rekštejn, okr. Jihlava. Pohled na jádro hradu se samostatně stojící hranolovou věží a palácem. Příklad hradu podunajského typu. Foto Z. Měřínský.



Obr. 13. Boskovice, okr. Blansko. Schéma vývoje hradního půdorysu; plně vyznačeno předpokládané jádro ze 13. stol., hustší mřížky – hradební okruh z 15. stol., řidší mřížky – rozšíření půdorysu hradu kol. roku 1500. šikmo šrafovány renesanční zásahy. Příklad hradu s obvodovou zástavbou a věží s břitem (podle F. Kašíčky 1973).

má samostatně stojící čtverhrannou věž o straně 6,5 m, tedy bez obytné funkce (Menclová 1970—1971, 123—124), staveb bergfritové dispozice a hradů s obvodovou zástavbou, ojediněle pronikající i mezi šlechtické stavebníky, se během 2. pol. 13. století projevuje na Moravě větší pestrost různých stavebních typů. Ke hradům s obvodovou zástavbou šlechtického založení náleželo s největší pravděpodobností nejstarší jádro hradu Boskovice (obr. 13), datované rámcově do 13. století (Kašička 1973, 216—219). Jeho půdorys připomíná podle F. Kašičky nepříliš vzdálený královský hrad Svojanov vzniklý ve třetí třetině 13. století (Kašička 1973, 218; srov. Menclová 1972, 303—305). Otázky kolem hradu a tzv. „Bašty“, považované některými badateli za jeho předchůdce (původní hrad), nejsou dosud spolehlivě vyřešeny. V poměrně čisté a jednoduché podobě se dochoval archeologicky odkrytý půdorys hradu na návrší „Šumbera“ mezi Obrany a Bílovicemi nad Svitavou. Jedná se pravděpodobně o hrad pánů z Obrán, jehož existence je ohraničena sedmdesátými léty 13. až 1. čtvrtinou 14. století. Stavební osnova hradu vykazuje prvky protáhlé dispozice s obvodovou zástavbou, dané polohou v terénu, ale mohutnou válcovou věží o $\varnothing$ přes 10 m v čelní zdi, se vstupní branou přiléhající k ní na severní straně, se hrad blíží k rozvinuté bergfritové dispozici (srov. Konečný 1977, 234—235). Na vlivy z horního Podunají poukazuje hrad pánů z Medlova Zubštejn (obr. 14) se štítovou zdí, vzniklý po polovině 13. století (Menclová 1965; 1970—1971, 120), severoněmecké vlivy můžeme hledat ve čtvercovém půdorysu Cvilína u Krnova (Durdík 1982, v tisku).

Ojedinělou dispozici představuje prozatím v moravském prostředí tzv. Smilovo hradiště, o němž se předpokládalo, že náleží k tzv. přechodným typům (srov. Velímský 1979, 105). Tato lokalita osídlená během 2. pol. 13. století vykazuje shodu spíše s typem hradu, jehož hlavní a prakticky i z hlediska obrany jedinou stavbou je mohutný palác s delší osou rovnoběžnou s komunikací (sdělení T. Durdíka; srov. Blekta 1934, 21). Analogie k tomuto stavebnímu schématu reprezentují v Čechách hrady Řebřík a Tetín (Durdík 1978, 48). Ve 2. pol. 13. století se můžeme na Moravě setkat i s hrady s plášťovou zdí, jejichž vývoj bývá odvozován ze starších tradic, a sice nahrazením valového opevnění zděnou hradbou (Bolina 1980, 272). Reprezentuje je Stagnov na Vyškovsku, vzniklý podle nálezů keramiky ve 2. pol. 13. století (Bolina 1980, 272). Do 13. století mohou náležet i další lokality (Templštejn atd.), ale vzhledem



Obr. 14. Zubštejn, okr. Zďár n. Sáz. Půdorys hradní dispozice (1 — první příkop, 2 — základy zdi předmostí, 3 — druhý příkop, 4 — štítová zeď hradu s kaplí v patře, 5 — palác dodatečně přistavěný k hradební zdi, 6 — místo původního paláce?, 7 — předhradí). Příklad hradu se štítovou zdí (podle D. Menclové 1965).

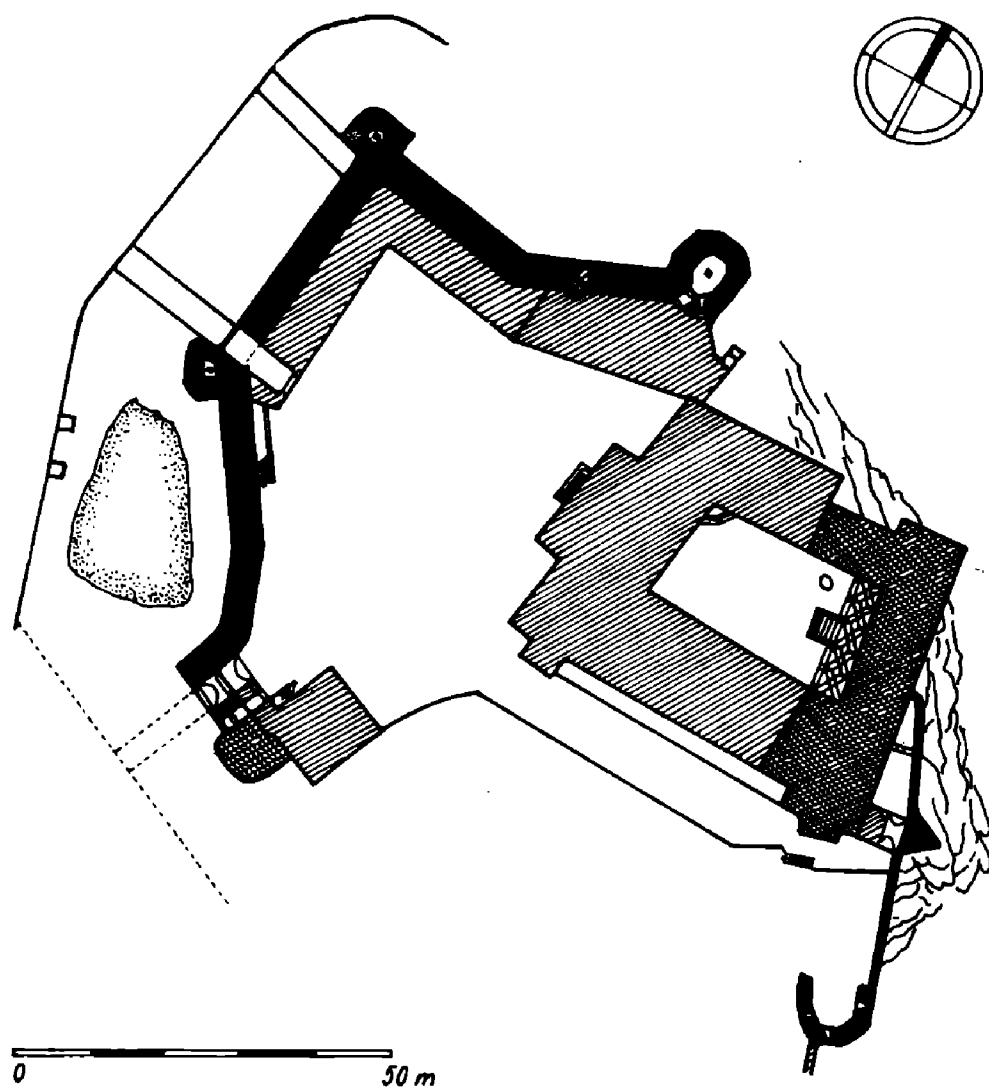
ke složitosti problematiky a výskytu těchto dispozic ve 14. století se o nich zmíníme až v dalším výkladu.

Na tomto místě nemůžeme řešit otázku geneze a chronologie věže s břitem (Menclová 1972, 298—300), jejíž původ bývá hledán ve Francii. Podle T. Durdíka (1982, v tisku) dosahuje na Moravě věž s břitem zhruba stejné četnosti jako v Čechách. Nejstarší doklad z Moravy známe právě z Bítova, kde byl bergfrit s břitem postaven ještě před rokem 1240 (Menclová 1970—1971, 116—117; 1972, 300). Mezi dalšími doklady datovanými do 2. pol. 13. století můžeme jmenovat například Pernštejn (Kudělka 1954, 3), Mikulov (Menclová 1970—1971, 119), Veverí (Menclová 1970—1971, 118—119), Sádek (Bolina 1980, 268), pravděpodobně i Boskovice (Kašička 1973, 218) a z doby kol. pol. 13. století nově zjištěnou věž s břitem na Frejštejně (Kudělka a kol. 1977—1978, 42; srov. obr. 7, obr. 13).

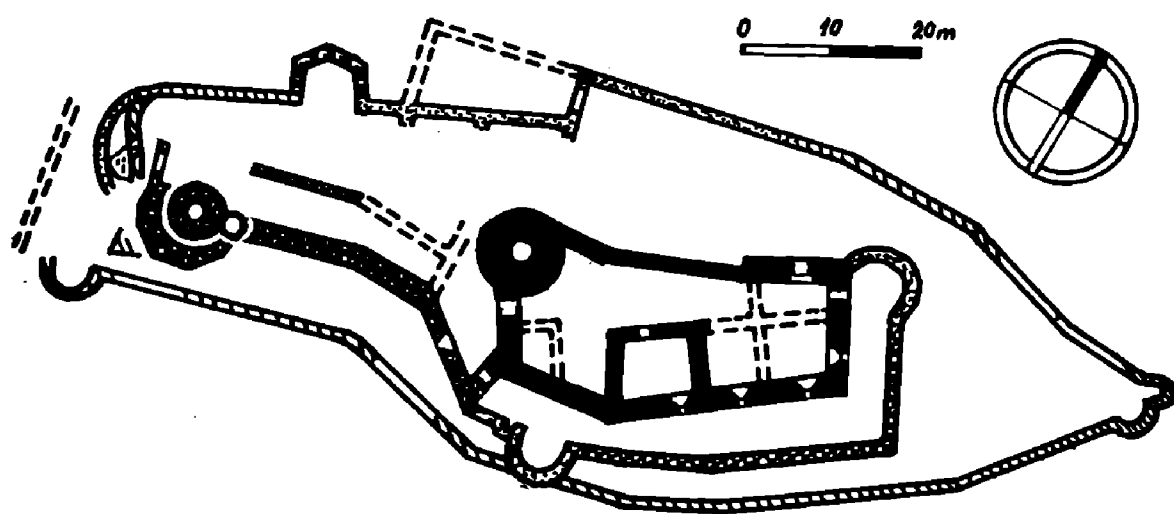
Od 2. pol. 13. století a hlavně ve 14. století se na Moravě dosti hojně objevuje typ pravidelného čtvercového nebo obdélníkovitého hradu s obvodovou zástavbou a nárožními věžemi bez možnosti flankování, které byly vtaženy dovnitř (k těmto dispozicím v Čechách srov. Durdík 1978, 46; 1979, 183 až 184). Patrně nejstarší doklad pravidelné obdélníkové hradní dispozice s hranolovou věží spojenou s palácem a průjezdem v čele objektu představuje brněnský královský hrad Špilberk založený na základě rozboru V. Mencla (1964, 106—107) v sedmdesátých letech 13. století. Obdobnou dispozici představuje biskupský Horšovský Týn, a dále některé městské objekty v Řezně, které podle V. Mencla (1964, 114) do českého a moravského prostředí zprostředkovalo znalost těchto stavebních schemat z prostředí severní Itálie. Špilberk se nacházel mimo vlastní městský organismus podobně jako některé další moravské objekty tohoto druhu. Do 13. století sahají počátky hradu ve Velkém Meziříčí (obr. 15), jehož stavební vývoj však prodělal řadu změn, což ztěžuje datování vzniku pravidelné zástavby objektu (Menclová 1961, 444—447; 1970—1971, 122). Do této skupiny staveb náležel pravděpodobně i zeměpanský hrad Hodonín, přestavěný dnes na tabákovou továrnu (Švábenský 1979, 43 až 45), a Uherský Ostroh, oba vzniklé ještě během 13. století, podobně jako Strážnice a Veselí (srov. Plaček 1980, 4). Tato většinou královská založení pravidelných hradních dispozic, mající za cíl zabezpečení jihomoravské hranice, byla dána nejen osobou stavebníka, ale i možnostmi, které dával rovinatý terén a polohy na ostrovech uprostřed říčních ramen (srov. obr. 7).

Ve 14. století pokračuje předchozí vývoj započatý ve 13. století. Zejména se to týká bergfritové dispozice uchované v poměrně čisté a jednoduché podobě například ve zbytcích hradu Holoubka na Třebíčsku, který byl podle D. Menclové (1970—1971, 124; srov. Kouřil 1976) zbudován ve dvacátých letech 14. století. Dále můžeme jmenovat Nový Cimbůrk u Koryčan (obr. 16) vystavěný během 1. pol. 14. století (Antošová 1966; Menclová 1970—1971, 112—113). Hrad Roštejn u Telče vybudovaný pány z Hradce ve 2. čtvrtině 14. století představuje typ s obvodovou zástavbou a sedmibokým bergfritem importovaným na jihozápadní Moravu z Rakouska (Richter 1976, 69; Durdík 1982, v tisku).

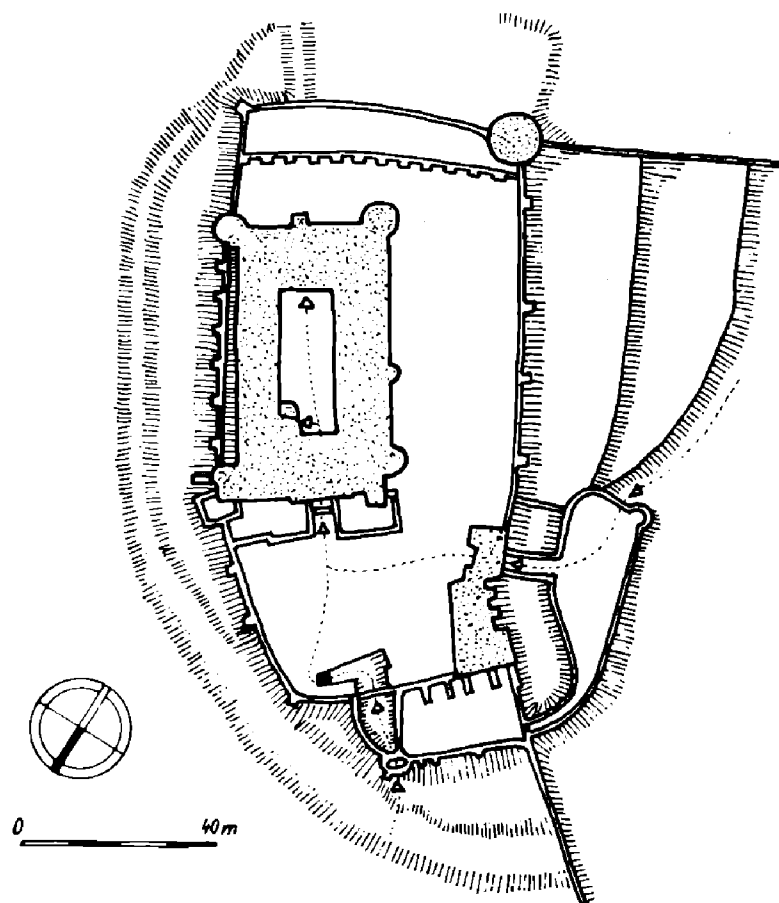
V tomto období dochází též k budování dalších hradů s pravidelnou obvodovou zástavbou. Mezi nejčistší příklady tzv. italského kastelu zbudovaného opět mimo vlastní sídliště někdy v 1. třetině 14. století náleží Dolní Kounice (Radová-Štiková 1975, 77—80; Menclová 1970—1971, 122; srov. obr. 17). Mezi další dispozičně příbuzné městské hrady modifikované vlastní pravidelnou zástavbou města lze počítat Moravskou Třebovou, kde však hrad vznikl až na konci 15. století (Umělecké památky Čech 1978, 422—423), Bruntál z počátku 15. století (Řezáč 1979, 10), dále biskupský Vyškov snad již



Obr. 15. Velké Meziříčí, okr. Zďár n. Sáz. Schematizovaný půdorys hradu, dnešního zámku; mřížkovane nejstarší jádro hradu, plně opevnění z 15. stol., šrafované ostatní přístavby. Příklad pravidelné dispozice s obvodovou zástavbou rozšířenou v 15. stol. o předsunuté opevnění (podle D. Menclové 1961).



Obr. 16. Nový Cimburk, okr. Kroměříž. Půdorys hradu; plně nejstarší část do pol. 14. stol. se zrněně vyznačeným opevněným přístupem k jádru hradu, mřížkovane zdívo z doby kol. pol. 15. stol., šrafované zdívo z konce 15. stol. a tečkované z 1. pol. 16. stol. Příklad bergfritové dispozice s fortifikací mající zamezit přístup k hradnímu jádru (podle D. Antořové 1966).

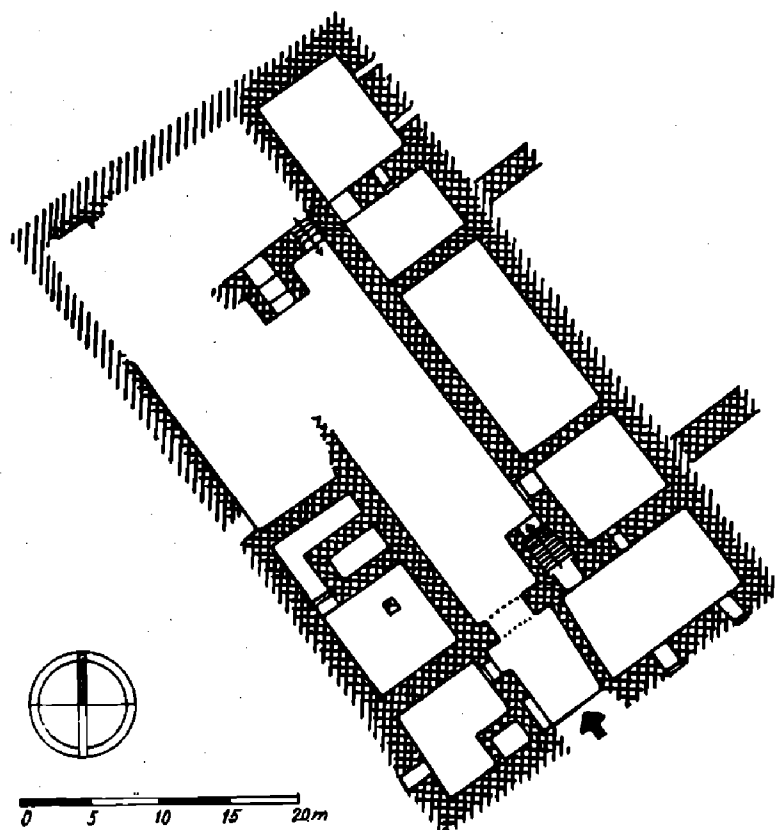


Obr. 17. Dolní Kounice, okr. Brno-venkov. Schematizovaný půdorys hradu s přestavbami a opevněním 16. stol. Příklad tzv. italského kastelu (podle M. Radové-Štikové 1975).

ze 14., ale pravděpodobněji z pol. 15. století (Zháněl 1956), hrad v Moravském Krumlově, chránící nejpozději od pol. 14. století na nejužším místě ostrožny přístup do města (Stehlík 1967), a patří sem patrně i nejstarší jádro dnešního telečského zámku, jehož založení pány z Hradce klade V. Richter (1976, 24–33) nejpozději do doby po roce 1400 (k uvedeným objektům srov. obr. 7). Dispozici vycházející z dvoupalácového typu s výraznou residenční funkcí představují Melice (obr. 18) založené olomouckým biskupem někdy v 1. pol. 14. století (srov. Menclová 1972a, 193–194; Michna 1974, 61–62) a do této skupiny náleží i hrad Malenovice u Gottwaldova (srov. Prokop 1904, 372–373). K těmto formám staveb dvorského lucemburského okruhu patřil s největší pravděpodobností dle částečně získaného půdorysu i hrad Tepenec, vybudovaný markrabětem Karlem na počátku čtyřicátých let 14. století (Burian 1979b).

Při této příležitosti je nutno upozornit na jednu zajímavou otázku, kterou by bylo třeba v budoucnosti sledovat. Zejména v severomoravských městech se setkáváme v rámci městského organismu s útvarem, který bychom mohli nazvat městskou tvrzí. Stávala obvykle na nejvíce zranitelné straně města a byla samostatně opevněna. V jednoduché podobě se s ní setkáváme např. v Rýmařově, kde byla zkoumána i archeologicky (Novák-Karel 1977, 19–28). Osídlení plochy fortifikace je možno dle dosavadních výzkumů vřadit do 2. pol. 13. až počátku 15. století. Písemnými prameny jsou tyto objekty doloženy například v Hranicích, Valašském Meziříčí, Vidnavě a Zábřehu na Moravě (Řezáč 1979, 26, 25, 21; Hosák 1938, 619–620, 859, 570–572). V Zábřehu je k roku 1464 dokonce jmenován hrad (Hosák 1938, 571). Bylo by žádoucí vyšetřit, zda tyto zámky neskrývají pozůstatky starších útvarů a nepředstavují-li tzv. městské tvrže dispozičně spíše městský hrad blízký se typu tzv. italského

Obr. 18. Melice, okr. Vyškov. Půdorys hradu; mřížkovně vyznačeno zjištěné zdivo, šrafované předpokládaný průběh archeologicky nezkoumaných základů hradu. Příklad dispozice vycházející z dvoupalácového typu (podle J. Zháněla 1967a).



kastelu. Plynulý je asi přechod mezi objekty tohoto druhu a kamennými tvrzemi 14.—15. století. Ukazují to zejména výsledky výzkumů některých objektů, jako je například tvrz v Kralicích nad Oslavou (Kouřilová 1977) a v Písečné u Slavonic (Muk—Novosadová 1977; k výše uvedeným lokalitám srov. obr. 7).

Již výše jsme se zmiňovali o problematice hradů s plášťovou zdí, které tvoří na Moravě a v sousedním Slezsku výraznou a početnou skupinu pokládanou D. Menclovou za typický produkt vývoje 14. století (srov. Durdík 1980, 259). V Čechách je tato dispozice vzácná a dva doklady z východních Čech naznačují genetickou vazbu na Moravu. Jejich datování do 2. pol. 13. století (srov. Durdík 1980, 264) posunuje spolu s nejstarším moravským dokladem, jímž je hrad Stagnov na Vyškovsku, počátky hradu s plášťovou zdí již do 13. století (Bolina 1980, 272). P. Bolina (1980, 273) uvažuje i o možnosti připsat této půdorysné dispozici další doklady vnošené písemnými prameny do 13. století. Především se jedná o Děvičky na Pavlovských vrších; jejichž dochované zbytky datovala D. Menclová (1966) na počátek 14. století. Prvé zmínky o hradě jsou z dvacátých let 13. století, kdy toto královské založení převzalo funkci nedaleké „Vysoké zahrady“. Zmínky v písemných pramenech odpovídají nejstarší skupině keramiky nalezené při povrchových průzkumech (sdělení J. Ungera), což vnáší pochybnosti do teoretické konstrukce o lokalizaci původních Děviček počátku 13. století na mikulovský zámecký vrch, odkud byly přeneseny na severní skalní blok Sirotčího hrádku a odtud teprve na nynější místo, kde jsou doloženy architekturou i historickými prameny na počátku 14. století (Richter a kol. 1971, 70—73). I když je možno konstatovat, že hrad Děvičky ležel od počátku 13. století ve své nynější poloze nad Pavlověm, nelze prozatím spolehlivě ztotožnit dochovalou dispozici s původním jádrem hradu ze 13. století. To bude možno učinit teprve po

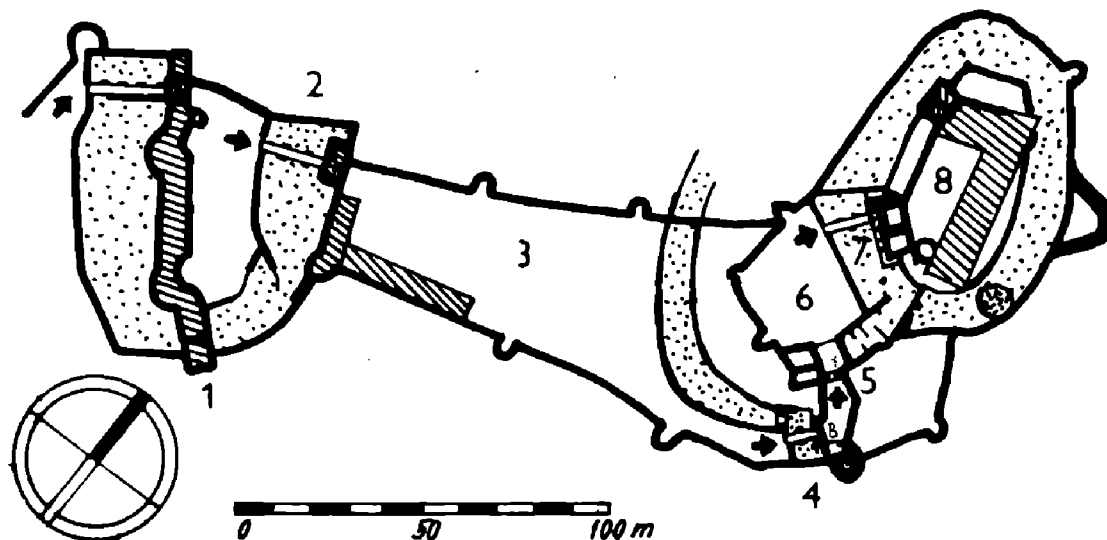
podrobném stavebně historickém a archeologickém výzkumu. Podobně bude nutno ověřit i interpretaci Templštejna, který je písemnými prameny poslední čtvrtiny 13. století uváděn ve vlastnictví templářů, jako hradu s plášťovou zdí, a dalších lokalit (Bolina 1980). Z hradů s plášťovou zdí, jejichž vznik lze klást do 14. století, uveďme alespoň Dalečín (sdělení T. Durdíka), Brníčko (Hosák 1972) a Nový Hrádek na Znojemsku (Bartušek 1956, 26).

Během 14. až počátku 15. století dochází k různým stavebním úpravám na již existujících objektech, jsou budovány parkánové hradby, rozšiřována původní nejstarší jádra některých hradů (např. Pernštejn; srov. Menclová 1961, 451–452; Vranov nad Dyjí; srov. Menclová 1961, 454) a hradby jsou vybavovány různými přístavbami a novými objekty residenční, obranné a hospodářské funkce i sakrální architekturou. Tento vývoj je však nutno sledovat konkrétně na jednotlivých lokalitách. V tomto období se též stírají rozdíly mezi královskými a šlechtickými založeními. Vedle popsaných dispozičních schémat 13. věku rozvíjených dále v následujícím století, ať již základních vyskytujících se v hojném počtu či ojedinělých stavebních typů importovaných na Moravu z cizího kulturního prostředí, i nových dispozic hradních objektů pokračuje ve 14. století typ hradu se čtverhrannou obytnou věží, která se patrně uplatnila u některých hradů s pravidelnou čtvercovou nebo obdélníkovitou zástavbou, věžovitý palác na Cornštejně (Menclová 1970–1971, 118; 1964) atd.

Podstatné změny ve vývoji fortifikační architektury nastávají až v souvislosti s rozvojem dělostřelectva, zhruba v období husitských válek a následující době poděbradské. Hradní dispozice se na rozdíl od předchozího vývoje rozvíjejí především horizontálně. Setkáváme se též s doklady obléhacích zařízení a výstavbou předsunutých opevnění. Jeden z prvních moravských fortifikačních podniků tohoto druhu představuje Velké Meziříčí (obr. 15), kde tři dochované flankovací věže vystupující z tělesa mohutné štítové zdi chránily ze západní a severozápadní strany původní raněgotické jádro hradu. Fortifikace probíhala i na jižní straně a celý komplex vykazující souvislosti s husitským Tábořem je datován do třicátých let 15. století (Menclová 1961, 444–447). Do doby o něco starší je datováno tzv. Kravařské předhradí (třetí dvůr) na hradě Helfštejně (Menclová a kol. 1961, 6–8; srov. obr. 22).

Mohutná štítová zeď na Helfštejně (obr. 19) dosahující tloušťky 7–9 m a výšky až 12 m, opatřená dvěma baštami, která uzavírá na jihozápadní straně vstup do rozlehlého předhradí, vzniká podle D. Menclové (1961, 461) nedlouho po předpokládané době výstavby nedobudované štítové zdi na Templštejně, tedy někdy v osmdesátých letech 15. století v době perštejnské přestavby hradu. Štítové zdi známe i na Bítově a Cornštejně (Menclová 1961, 454–455, 461–462). Do pokročilého a pozdního 15. století spadá vznik systému k ochraně vstupu do předhradí hradu Pernštejna s barbakanem postaveným podle D. Menclové (1961, 459) kolem roku 1480.

Z konce 15. století jsou i předsunutá opevnění Nového hradu u Adamova (Menclová 1961, 464–465) a patrně i podobná fortifikace na Hukvaldech, tzv. Kulatina, jejíž funkci i datování bude nutno bezpečně prokázat (Menclová 1961, 466–467; srov. Bolina 1980, 274; Žáček 1974; 1974a), a samostatně stojící hranolová věž k ochraně přístupu na hrad Cornštejn (Menclová 1961, 461–462). Výše uvedené útvary vznikají podle L. Konečného a J. Mertý (1980, 313) na místech starších obléhatelských pozic po zkušenostech z válečných událostí 15. století, zejména jeho 3. čtvrtiny. Trochu odlišnou funkci, přímou ochranu původního jádra hradu Děviček, měla pětiboká dělová věž vybudovaná zde na konci 15. nebo počátkem 16. století (Menclová 1961, 462–463). Fortifikační díla 15. století navazují jednak na domácí zkušenosti



Obr. 19. Helištejn, okr. Přerov. Schematizovaná skica půdorysu hradu s vyznačením nejdůležitějších částí (1 – první příkop se štítovou zdí a první bránou, 2 – druhý příkop a druhá brána, 3 – druhý dvůr, 4 – třetí příkop a třetí brána, 5 – čtvrtá brána, 6 – třetí dvůr – tzv. Kravašské předhradí, 7 – čtvrtý příkop a pátá brána, 8 – původní jádro hradu posl. čtvrtiny 13. stol. se šrafovaně vyznačeným půdorysem renesanční přestavby paláce). Příklad rozsáhlé dispozice 15. stol. s rozlehlým předhradím a postupně rozšiřovanými předsunutými fortifikacemi (podle Z. Gardavského 1959).

a tradice, ale zejména koncem 15. století k nám pronikají vlivy italské zprostředkované Podunajím i soustava severoněmecká a holandská (Menclová 1961, 468) reprezentovaná mohutným opevněním Tovačova se zemními rondely (srov. Řezáč 1979, 22). Tím se vývoj moravských hradů uzavírá (ke jmenovaným lokalitám srov. obr. 7).

Archeologické výzkumy moravských hradů se prozatím soustředily pouze na menší zjišťovací akce a několik větších záchranných odkryvů. Teprve v poslední době započaly větší systematické výzkumy. V regionálních muzeích je uloženo množství drobných povrchových a nahodilých nálezů i většinou neplnohodnotného materiálu z amatérských výkopů bez jakékoliv nebo jen s velice nepřesnou dokumentací. Soupis archeologického materiálu z moravských a slezských hradů 13. až poč. 16. století, který tvoří poměrně rozsáhlý fond různé vypovídací hodnoty, závislé na způsobech získání materiálu, bude publikován zvlášť na stránkách VVM.

Z větších souborů získaných při předválečných výzkumech jmenujeme alespoň materiál ze Smilova hradiště na Drahanské vrchovině datovaný rámcově do 2. pol. 13. století (Blekta 1934; Nekuda-Reichertová 1968, 247–255; Velímský 1979), hrad Vícov neboli Ježův hrad ve stejném regionu, odkud existuje početná kolekce nálezů převážně ze 14. století (Čižmář 1970; 1970a; Blekta 1936), a biskupskou residenci Melice zkoumanou V. Procházkou a J. Zhánělem v letech 1931–1938. Hrad jmenovaný poprvé roku 1339 byl založen před tímto datem jako reprezentativní sídlo olomouckého biskupa s potlačením vojensko-strategické funkce, o čemž svědčí vedle zachycené půdorysné dispozice (obr. 18) i řada nalezených předmětů datovaných rámcově do 14. až 1. čtvrtiny 15. století. Zejména je nutno připomenout unikátní kamnářské výrobky z druhého desetiletí 15. století (srov. Zháněl 1967; 1967a; 1971; Michna 1974; 1976; Unger 1974; Měřínský 1980, 44–46; tam další lit.).

Menší soubory nálezů většinou bez bližších nálezových okolností pocházejí z hradů Holoubka (Kouřil 1976; Nekuda-Reichertová 1968, 235–236; Měřínský 1980, 56–57), Templštejna (Kouřil 1979), Auersperku (Nekuda-Reichertová 1968, 231–233), St. Jičina, Schauensteinu, Hukvald a Štramberka (srov.

Příhoda 1932), Boleradic (Unger 1976), Deblína (Michna-Unger 1964); řadu památek ze slezských a severomoravských hradů popsal H. Weinelt (1936; 1937). Početná kolekce archeologického materiálu datovaná do 14.—15. století pochází například z hradu Vartnova u Krnova (Nekuda-Reichertová 1968, 261—270).

Z výzkumů posledních let je nutno zaznamenat především velký záchranný výzkum na hradě Tepenec na Olomoucku, který byl založen po roce 1340 markrabětem Karlem a zanikl podle stop požáru násilným způsobem někdy na přelomu 14.—15. století za bojů mezi markrabími Joštem a Prokopem. Výzkumy zde v letech 1968—1971 vedl V. Burian, v první sezóně společně s B. Novotným. Prozkoumána byla část paláce, jehož jihozápadní prostor zanikl postupující přirozenou odlučností skalní stěny a těžbou kamene, parkán s místem hradní kovárny, vnější hradba, hlavní brána do hradu a podkovovitá bašta s břitem. Při výzkumu byla získána řada památek hmotné kultury datovaných do 2. pol. 14. století (Novotný 1970c; Burian 1970; 1970a; 1970b; 1971a; 1971b; 1972; 1972a; 1974; 1979; 1979a; 1979b; 1980b). Po skončení záchranného výzkumu zde pokračovaly ještě další drobnější záchranné akce až do roku 1976, kdy zbytky hradu pohltila postupující těžba v kamenolomu (Burian 1973; 1978; 1980).

Od roku 1977 se slibně rozvíjejí odkryvy na hradě Brumov, kde po několika sezónách byly v roce 1979 a 1980 získány i první poznatky o nejstarším údobí existence hradu ve 13. století (Kohoutek 1979; 1980). V letech 1967—1974 probíhaly výzkumné práce na hradě St. Jičíně (Grepel 1975), započal výzkum hradu Hukvaldy (Žáček 1974; 1974a; Müller-Hofrichterová-Poláček-Žáček 1979) a v letech 1978 a 1980 stavebně historický průzkum Helfštejna (obr. 19), při němž byla získána velká kolekce archeologických nálezů (sdělení M. H. Kleckerové). Již výše jsme se zmiňovali o výzkumech V. Dohnala v prostoru hradu v Olomouci, kde bylo zkoumáno opevnění i vnitřní plochy na tzv. václavském návrší (srov. obr. 2 č. 1). Vedle zjištění o vývoji osídlení v tomto prostoru během 11.—12. století byly získány i poznatky o situaci od 13. století. Archeologické odkryvy i záchranné akce probíhaly od čtyřicátých let i v prostoru bánovského hradu (Pavelčík 1970), který vznikl na místě předpokládané mladohradištní a snad i velkomoravské fortifikace a zanikl v 15. století.

Několik zjišťovacích výzkumů provedlo oddělení historické archeologie Moravského muzea v Brně. Především se jedná o výzkum v poloze „Šumbera“ mezi Bílovicemi nad Svitavou a Obřany, kde se podařilo odkrýt téměř celé jádro hradní dispozice, jejíž vznik lze klást do sedmdesátých let 13. století a zánik do období kolem roku 1315. Na lokalitě byla získána početná kolekce archeologických nálezů, zejména keramiky, železných předmětů, ale i mincí a dalších artefaktů (Nekuda-Reichertová 1968, 243—247; Konečný 1977). Další výzkum oddělení historické archeologie MM Brno probíhal na Šternberku u Telče, jehož existenci lze vřadit do poslední čtvrtiny 13. až dvacátých let 15. století (Nekuda-Reichertová 1968, 255—261; Bláha 1970; srov. Měřinský 1980, 43—44). Zajímavé výzkumy fortifikací kolem Nového hradu u Adamova provádí od roku 1972 J. Merta a L. Konečný z KSSPPOP Brno. Dosud jich zde bylo objeveno šest a nejnověji je autoři výzkumu datují do období česko-uherských válek (Konečný-Merta 1975; 1976; 1977—1978; 1980; Merta 1974). L. Konečný (srov. Kudělka a kol. 1977—1978, 40) prováděl též výzkumy na hradě Veverčí. Zajímavý objekt byl zjištěn při památkové obnově zámku ve Vranově nad Dyjí. Došlo zde k odkryvu teplovzdušného topeniště, které tvořilo součást objektů původního středověkého hradu (Konečný-Merta 1980a, 125—126). Také při výzkumech AÚ ČSAV Brno na hradišti Zelená Hora u Vyškova byly odkryty objekty náležející vrcholně středověkému hradu

Pustiměři (Staňa 1964; 1966; srov. Mencl 1957; Zháněl 1967, 13—16).

Koncem padesátých a počátkem šedesátých let došlo pod metodickým vedením Oblastního muzea Vysočiny v Jihlavě k výzkumům hradu Janštejna, jenž existoval od poloviny 14. do počátku 15. století (Nekuda-Reichertová 1968, 235, 237—240; srov. Měřinský 1980, 43—44), a B. Coufal zkoumal Rokštejn u Jihlavy, jehož existenci můžeme ohraničit nejpozději poslední čtvrtinou 13. století až rokem 1469 (Nekuda-Reichertová 1968, 406—407; Kühn 1977; srov. obr. 12). Sondážní odkryvy proběhly v poslední době i na hradě Blansek (Hason 1979), odkud existovaly již starší nálezy K. Absolona a F. Adámka (srov. Nekuda-Reichertová 1968, 234—235; Adámek 1972) a v roce 1959 na Rychvaldu u Lysic (Zídkaveselý 1970). Z množství menších zjišťovacích a záchranných výzkumů i povrchových průzkumů uveďme alespoň akce v Telči (Bláha 1975), Skalách-Štarkově (Měřinský 1972), na Novém Cimburku (Snášil 1973, 96; Coufalík 1975), Rožnově (Baletka 1972), hradě ve Slezské Ostravě (Wiegandová 1973), Landeku (srov. Michna 1977, 180) a Vikštejně na Opavsku (Šikulová 1973).

Na předchozích stránkách jsme sledovali vývoj hradišť a hradů raného až vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku v období zahrnujícím přes pět set let a podíl archeologie na výzkumu těchto objektů. Vývoj vycházející od jednoduchých zemních opevnění s hlinitým valem se na přelomu 15. a 16. až počátku 16. století vzhledem k rozvoji dělostřelectva opět, byť v technicky dokonalejší a složitější podobě, vrací zpět k rozsáhlým zemním fortifikacím, které jsou tak charakteristické zejména pro 17.—18. stol.

Jestliže chceme stručně shrnout poznatky získané při studiu hradišť a hradů na území historické Moravy a Slezska, můžeme konstatovat, že celý proces se rozpadá do tří etap. Prvou z nich reprezentují rozsáhlé několikadílné velkomoravské fortifikace a sídlištní aglomerace s řadou opevněných sídlišť. Koncem 9. nebo na přelomu 9. a 10. století se objevuje skupina jednoduchých rozsáhlých hradišť patrně útočištného charakteru, jako je např. „Petrova louka“ u Strachotína. Určitým přechodným obdobím je 10. století, kdy dožívají staré sídlištní formy. Naše vědomosti o této době jsou však velice kusé.

Od počátku 11. století, kdy je Morava začleněna v rámec přemyslovského státu, můžeme hovořit o druhé etapě, charakterizované vznikem malých, dobře opevněných hradů u důležitějších center údělů a správy s předhradími, trhovými osadami a dalšími sídlišti na podhradích. Vedle nich existovaly i opevněné dvorce, opevněné trhové osady a snad i opevněná výšinná sídliště s vesnickým osídlením. Tato etapa vývoje doznívá koncem 12. století, který spolu s 1. pol. 13. století můžeme považovat za jakési přechodné období, kdy jsou opouštěny staré formy fortifikací a postupně se ustalují formy nové.

Třetí etapu charakterizuje masový nástup budování vrcholně středověkých kamenných hradů, a to podle našich dosavadních vědomostí zhruba od 2. čtvrtiny 13. století. Jedná se zprvu výhradně o královská založení a přebudovávání starších zeměpanských hradů 11.—12. století. Vedle typu s obvodovou zástavbou se na Moravě zejména před pol. 13. století objevuje i podunajská dispozice s hranolovou věží a vzácně i bergfritový typ, který je charakteristický pro šlechtické stavebníky budující své hrady ve větší míře od pol. 13. století. Moravské hrady charakterizuje na rozdíl od českých větší typová pestrost, daná vazbami na sousední Podunají a slezskou oblast i Čechy. Kromě podunajských dispozic s hranolovou věží se zde od 2. pol. 13. století často objevuje typ hradu s pravidelnou obvodovou zástavbou (tzv. italský kastel), hrady s plášťovou zdí, osmiboká věž, štítová zeď a ve 14. století stavby lucemburského dvorského okruhu. Poslední období vývoje představuje budování rozsáhlých předsunutých

opevnění, barbakanů a štitových zdí ve 2. a 3. třetině 15. století, vyvolané rozvojem dělostřelby za husitských válek.

V našem příspěvku jsme ponechali stranou otázku drobných středověkých opevnění a tvrzí, které jsou tématem samostatného příspěvku, i městských fortifikací, opevnění klášterů a dalších středověkých objektů, jež by si zasloužily samostatného zpracování. V celkovém vývoji je možno na jedné straně sledovat souvislosti od rozsáhlých aglomerací raně městského charakteru na některých velkomoravských lokalitách přes předhradí, osídlení v podhradích a trhové osady u hradů 11.—12. století ke vzniku vrcholně středověkých měst, a na druhé straně vývoj od velmožských dvorců, části fortifikací 11.—12. století, zejména pak tzv. vnitřních hradů u důležitých center, které spolu s dvorci 11.—12. století jsou ve století 13. vystřídány vrcholně středověkým kamenným hradem. Určité samostatné postavení navazující na starší vývoj, jež je dáno i sociálním a ekonomickým postavením vlastníka, si udržují zejména ve 13.—14. století drobná středověká opevnění, tzv. hrádky a tvrže. Všechny postupně probíhající změny během celého historického vývoje jsou odrazem postupující feudalizace společnosti a hospodářského rozvoje, který vrcholí právě během 13. století.

Před výzkumy fortifikační architektury na Moravě a ve Slezsku stojí řada úkolů. Zejména je to ověřování funkce a časového zařazení množství dosud nespolehlivě vročených lokalit, zaměřování jednotlivých fortifikací a větší plošné odkryvy na nich. Při výzkumu hradů vrcholného středověku je třeba především zajistit dohled a záchranné akce při statickém zabezpečování řady objektů, které by spolu s podrobnými stavebně historickými průzkumy přispěly k poznání stavebního vývoje jednotlivých památek a jejich výchozích dispozic. Nemusíme jistě zdůrazňovat důležitost archeologie, která pouze společně s ostatními zainteresovanými obory může podat podrobný obraz vývoje hradů na Moravě a ve Slezsku.

Literatura

Vzhledem k množství literatury týkající se problematiky hradišť a hradů na Moravě a ve Slezsku bylo možno zařadit pouze základní práce a nejnovější literaturu. Tam další práce o problematice.

Adámek F., 1972: Archeologický příspěvek k dějinám hradu Blanska, Sborník Okresního vlastivědného muzea v Blansku 4, 54—59.

Anonymus 1947: Blatné hradisko v Kylešovicích, ISStAŮ II, č. 3, 3.

Antošová D., 1966: Hrad Cimburk. Brno.

— 1968: Templštejn. Brno.

Baletka L., 1972: Nálezy loštické keramiky na Valašsku a Záhoří, Práce Vlastivědného ústavu Vsetín, 21—22.

Bartušek A., 1956: Bítov. Státní hrad a okolí. Praha.

Bartušek A.—Svoboda K., 1956: Buchlov, státní hrad a okolí. Praha.

Bílý J., 1937: Nálezy na Velkém Újezdě, HP XIV, 32.

Bistřícký J., 1979: Datování Zdíkovy listiny, Mikulovská sympozia 78, 33—35. Praha.

— 1979a: Dva příspěvky k dějinám Olomouce ve 13. stol., Sborník památkové péče v Severomoravském kraji 4, 109—127.

— 1979b: Ke genezi města v Olomouci, Folia historica Bohemica 1, 225—230.

— 1979c: Několik poznámek ke genezi města Olomouce, Historická Olomouc a její současné problémy (II.), 7—11. Olomouc.

Bláha J., 1970: Zjišťovací výzkum na hradě Šternberku a některé problémy keramiky vrcholného středověku na jihozápadní Moravě, Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů, Příloha VVM XXII, č. 3, 5—36.

- 1973: Poslední archeologické příspěvky k nejstarším dějinám Kroměříže (okr. Kroměříž), PV 1972, 74—75. Brno.
- 1975: Nálezy při rekonstrukci zámku v Telči r. 1972 (okr. Jihlava), PV 1974, 72. Brno.
- 1977: Poznámky k počátkům a vývoji osídlení olomouckého podhradí. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 28—35. Praha.
- 1977a: Výsledky revize některých drobných středověkých opevnění v horním Podyjí, ArchH 2, 44—58.
- 1979: Úvod do problematiky slovanského osídlení Olomouce, Historická Olomouc a její současné problémy. Acta UPO-Facultas philosophica, Philosophica-Aesthetica 5, 85—94. Praha. (Dále cit. Historická Olomouc a její současné problémy (I)).
- 1980: K počátkům raně — a vrcholněstředověké Olomouce. In: Hrady a hrádky v ČSSR. Tézy referátů, 12—14. Košice-Zlatá Idka.
- 1980a: Otázka kontinuity slovanského osídlení Olomouckého kopce a několik poznámek k hmotné kultuře olomouckých Slovanů, VVM XXXII, 301—311.
- Blekta J., 1934: Smilovo hradisko a Starý Plumlov, Ročenka Národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané XI, 9—31.
- 1936: Ježův hrad, Ročenka Národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané XIII, 61—71.
- Bolína P., 1980: Hrad Templštejn, k. ú. Jamolice, okr. Znojmo a jeho vztah k chronologii hradů s plášťovou zdí na Moravě, ArchH 5, 267—276.
- Borkovský I., 1969: Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Praha.
- Břeclavsko 1969: Břeclavsko. Vlastivěda moravská. Brno.
- Burian V., 1970: Historickoarcheologický výzkum hradu Tepence (Jílová, o. Olomouc) v letech 1968—1969, Zprávy VÚ v Olomouci č. 147, 2—10.
- 1970a: Výzkum hradu Tepence v roce 1969 (katastr Jílová, okr. Olomouc), PV 1969, 33—34. Brno.
- 1970b: Zjišťovací výzkum hradu Tepence (Jílová) (okr. Olomouc), PV 1968, 61—63. Brno.
- 1971: Nález mladohradištní keramiky na olomouckém Předhradí, AR XXIII, 751—753.
- 1971a: Třetí archeologická kampaň na hradě Tepenci (Jílová, o. Olomouc), Zprávy VÚ v Olomouci č. 150, 2—6.
- 1971b: Výzkum hradu Tepence (obec Jílová) roku 1970 (okr. Olomouc), PV 1970, 65—68. Brno.
- 1972: Historickoarcheologický výzkum hradu Tepence roku 1971, Zprávy VÚ v Olomouci č. 156, 7—9.
- 1972a: Výzkum středověké akropole hradiska Tepenec v roce 1971 (obec Jílová) (okr. Olomouc), PV 1971, 117—119. Brno.
- 1973: Nálezy na středověkém hradisku Tepenec, obec Jílová (okres Olomouc), PV 1972, 83—84. Brno.
- 1974: K moravským nálezům kostěného obložení sochy kuše ze 14. a 15. století, Zprávy VÚ v Olomouci č. 170, 16—19.
- 1975: Příspěvek k nejstarší historii olomouckého Předhradí (Středověké nálezy v býv. Mariánské ulici), VVM XXVII, 269—282.
- 1978: Zánik středověké akropole Tepenec u Jílové (okr. Olomouc), PV 1976, 95. Brno.
- 1979: Rozbor nálezů hřebů z hradu Tepence u Jílové a Kartouzy v Dolanech (1340—1425), Zprávy VÚ v Olomouci č. 202, 21—31.
- 1979a: Tepenec — Karlův moravský hrad, Historická Olomouc a její současné problémy (II.), 12—15. Olomouc.
- 1979b: Tepenec — moravský hrad markraběte Karla, Umění XXVII, 245—249.
- 1980: Ojedinelé nálezy na hradisku Tepenci u Jílové (okr. Olomouc), PV 1977, 112—113. Brno.
- 1980a: Nálezy jezdeckých třmenů z období 1340—1425 na hradě Tepenci a dolanské Kartouze, Zprávy VÚ v Olomouci č. 212, 25—28.
- CDB: Codex diplomaticus et epistolaris Bohemiae I. Praha 1904—1907; II. Praha 1912 (ed. G. Friedrich).

- Cejnková D., 1980: Archeologický výzkum starobrněnského kláštera, ArchH 5, 335—337.
- Coufalík J., 1975: Nálezy na hradě Cimburku u Koryčan (okr. Kroměříž), PV 1974, 68—69. Brno.
- Čáp A., 1938: Vykopávky u sv. Jiří v Přerově, Ročenka městského musea v Přerově II, 3—20.
- Čechová G., 1978: Úsobrná celnice. Příspěvek k historii Trstenické stezky. In: In memoriam Zdeňka Fialy. Z pomocných věd historických, 25—40. Praha.
- Čerešňák B. a kol., 1980: Přehled dějin Moravy I. Od Velké Moravy do husitské revoluce (skripta FF UJEP). Brno.
- Černohorský K., 1965: K problematice Dolních Věstonic v časném středověku, ČMM L, 63—107.
- Černý E., 1966: Neznámé opevnění u Ježkovic, MzP IV, 38—39.
- Červinka I. L., 1896: Pravěká hradiska na Moravě. Kroměříž.
- 1902: Morava za pravěku. Brno.
- 1928: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Brno.
- 1939: Slované na Moravě — Moravané, rkp. AÚ ČSAV Brno. Brno.
- 1942: Kde stával hrad Podivín?, Sborník velehradský, NŘ XIII, 14—18.
- 1948: Hradiště a Velehrady na Moravě. Uherské Hradiště.
- Cižmář M., 1970: Ježův hrad u Vícova, Štafeta 2, č. 2, 16—17.
- 1970a: Středověká kolkovaná značka z Ježova hradu, Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů, Příloha VVM XXII, č. 3, 37—41.
- Cižmář M.—Stuchlík S., 1971: Velatické hradisko „Réna“ u Ivančic, SPFFBU E 16, 119—126.
- Cižmářová J., 1980: Nález mladohradištní keramiky ze Starého Brna (okr. Brno-město), PV 1977, 81. Brno.
- Dohnal V., 1974: Sondáž na dómském návrší v Olomouci (okr. Olomouc), PV 1973, 106—111. Brno.
- 1975: Pokračování sondáže na dómském návrší v Olomouci, PV 1974, 86—91. Brno.
- 1975a: Výzkum Rajského dvora u olomouckého dómu, PV 1974, 67—68. Brno.
- 1977: Beendigung der Grabung des Paradieshofes bei dem Dom von Olomouc, PV 1975, 74—76. Brno.
- 1977a: Výzkumná a sbírkotvorná činnost archeologického oddělení olomouckého muzea v letech 1974—1975, Zprávy VÚ v Olomouci č. 189, 13—26.
- 1978: Průzkum studny na rajském dvoře u olomouckého dómu, PV 1976, 83—84. Brno.
- 1980: Stopy mladohradištního sídliště v Přerově, PV 1977, 80—81. Brno.
- 1980a: Zjišťovací sondáž na Křížkovské ulici v Olomouci, PV 1977, 91. Brno.
- Dokládál M.—Kouřil V., 1971: Antropologický rozbor kosterního materiálu z románského kostela v Příbyslavicích, okres Třebíč, Sborník Přírodovědeckého klubu při Západo-moravském muzeu v Třebíči 8, 3—18.
- Dostál B., 1961: Velkomoravská hradiště a pohřebiště a otázka moravských kmenů, SbČSSA 1, 15—20.
- 1961a: Velkomoravské Znojensko ve světle archeologických nálezů, SPFFBU E 6, 97—126.
- 1963: Skleněné prsteny ze Znojma. In: Sborník II. Fr. Vildomcovi k pětadesátinám, 73—75. Brno.
- 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- 1968: K prehistorii a protohistorii Břeclavi. In: Břeclav, dějiny města, 9—44. Břeclav.
- 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno.
- 1978: Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska, VVM XXX, 129—157.
- Dřímál V.—Peša V. a kol., 1969: Dějiny města Brna 1. Brno.
- Durdík T., 1977: K chronologii obytných věží českého středověkého hradu, ArchH 2, 221—228.
- 1978: Nástin vývoje českých hradů 12.—13. století, ArchH 3, 41—52.
- 1979: Vývoj hradů 13. století v Čechách, Folia historica Bohemica 1, 177—191.

- 1980: K počátkům výskytu hradů s plášťovou zdí v Čechách, ArchH 5, 259—265.
- 1982: Heslo hrad. In: Encyklopedie čsl. archeologie, v tisku. Praha.
- Ehm J.—Jelínek J.—Wágner J., 1972: Československé hrady a zámky. Praha.
- Fiala Z., 1975: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995—1310. Praha.
- FRB: Fontes rerum Bohemicarum II. Praha 1874 (ed. J. Emler).
- Friedl A., 1966: Přemyslovci ve Znojmě. Ikonografie posvátného oráče v českém mythu. Praha.
- Gardavský Z., 1959: Omyly a skutečnost hradu Helfštýna, Sborník (SLUKO) Vlastivědného musea v Olomouci V, odd. B, spol. vědy, 159—207.
- 1962: Hrady a zámky severozápadní Moravy. Ostrava.
- Goš V., 1970: Die Entwicklung der jungburgwallzeitlichen Besiedlung in der Gegend von Mohelnice. Vývoj mladohradištního osídlení na Mohelnicku, ČMM LV, 37—46.
- 1971: Slovanské hradiště u Stavenic na severní Moravě, SPFFBU E 16, 225—228.
- 1972: Severní Morava za vlády Přemyslovců, Severní Morava 22, 15—24.
- 1974: Sbírka vlastivědného kroužku v Moravičanech (okr. Šumperk), Zprávy ČSSA při ČSAV XVI, seš. 5—6, 69—112.
- Grepl E., 1975: Pět let výzkumů na hradě Starém Jičíně, Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 16, 19—24.
- Hanák K., 1939: Nález zbytků románského kostela na mor. Slovácku, Sborník velehradský NŘ X, 23—25.
- Hasoň Z., 1979: Archeologické nálezy z hradu Blanseku (okres Blansko), VVM XXXI, 177—181.
- Hašek V.—Měřinský Z., 1980: Aplikace geofyzikálních metod a výzkumné práce na hradišti „Petrova louka“ u Strachotína (okr. Břeclav) v roce 1979. In: Sborník referátů konference v Liblicích 1979, v tisku.
- Havlík L., 1952: Počátky historického Znojemska, VVM VII, 108—121.
- 1956: Znojmo. Z minulosti města a jeho památek. Brno.
- 1963: Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století, Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, roč. 73, seš. 9. Praha.
- 1978: Morava v 9.—10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace, Studie ČSAV č. 7. Praha.
- Hejna A., 1976: Venkovská opevněná sídla 10.—13. století v Čechách. Problematika jejich studia a výsledky dosavadního výzkumu, AR XXVIII, 279—290.
- 1978: Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich místo v sídlištním vývoji 10.—13. století, ArchH 3, 75—82.
- Hilmera J.—Rokyta H., 1963: Hrady a zámky. Sborník krátkých monografií o hradech a zámcích v českých zemích. Praha.
- Himmelová Z., 1980: Pokračování středověkého výzkumu v areálu starobrněnského kláštera (okr. Brno-město), PV 1977, 98. Brno.
- Horsák A., 1940: Průkop Valu v Kunovicích, Sborník velehradský, NŘ XI, 86—87.
- Hosák L., 1938: Historický místopis země Moravskoslezské. Praha.
- 1959: Územní rozsah hradeb obvodů moravských v 11. až 13. století. In: Pocta Zdeňku Nejedlému, Sborník University Palackého v Olomouci, 141—151.
- 1961—1964: Příspěvek k počátkům poddanských měst, VVM XVI, 32—49.
- 1968: Od nejstaršího pramenného údobí do husitských válek. In: Břeclav, dějiny města, 45—62. Břeclav.
- 1970: Dějiny Přerova v době předhusitské. In: Dějiny města Přerova, 1. díl, 127—146. Přerov.
- 1972: Hrad Brníčko na Zábřežsku, Severní Morava 24, 19—24.
- Hosák L.—Nevřiva O.—Švestka J., 1959: Dějiny města Podivína. Brno.
- Hrabová L., 1964: Ekonomika feudální državy olomouckého biskupství ve druhé polovině 13. století. Praha.
- Hrady a zámky v Československu 1975: Hrady a zámky v Československu. Výběrová bibliografie. Brno.
- Hrady, hradní zříceniny a tvrze Severomoravského kraje 1977: Hrady, hradní zříceniny a tvrze Severomoravského kraje (Památky zapsané ve státním seznamu nemovitých kulturních památek). Ostrava.

- Hrubý Václav, 1936: Tři studie k české diplomacie. Brno.
- Hrubý Vilém, 1941: Osídlení uherskohradištského okresu v době hradištní, Sborník velehradský, NŘ XII, 55—64.
- 1959: Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětiman, ČMM XLIV, 19—70. V roce 1961 vyšlo též jako samostatná publikace.
 - 1961: Staroslovanské Brno I. Úvod a soupis materiálu, Brno v minulosti a dnes 3, 130—148.
 - 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
 - 1972: Antiqua civitas-Veligrad, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 8, 57—108.
- Hrubý V. a kol. (Hochmanová V.—Kalousek F.—Pavelčík J. a J. a kol.), 1956: Přehled nejvýznamnějších archeologických lokalit Gottwaldovského kraje. Díl 1. Gottwaldov.
- Hubala E., 1965: Burgen und Schlösser in Mähren. Frankfurt am Main.
- Hudec A., 1971: Durana-pověsti a skutečnost (o místě hradu nad Úsobrnem), Malá Haná VII, 29—33.
- Hurt R., 1969: Osídlení Břeclavska v historické epoše, JM 5,5—18.
- 1972: O poloze starého kostela Panny Marie na Starém Brně, ČMM LVII, 221—229.
- Chaloupka G., 1965: K nejstarším dějinám Starého Brna, Brno v minulosti a dnes 7, 142—150.
- 1968—1969: Znojmo do počátku 14. století, ČMM LIII/LIV, 89—142.
- Janošík R., 1978: Hradiště Landek nad soutokem řeky Odry s Ostravicí, Oderský mlýn, 14—16.
- Janšák Š., 1931: Staré osídlenie Slovenska, SbMSS XXV, 7—65.
- Jašková M., 1970: Archeologické nálezy z Přerova. In: Dějiny města Přerova, 1. díl, 115—126. Přerov.
- 1973: Nález mladohradištního hrobu v Přerově (okr. Přerov), PV 1972, 65. Brno.
 - 1975: Hroby ze střední doby hradištní v Přerově (okr. Přerov), PV 1974, 49—50. Brno.
- Jisl L., 1952: Slovanský kmen Holasiců ve světle archeologických nálezů, ČS1M B II, 33—64.
- 1954: Zpráva o výzkumu hradiště „Starý Těšín“ v r. 1952, Zprávy Okresního musea v Českém Těšíně, duben, 1—2.
 - 1957: Zpráva o výzkumu hradiště „Starý Těšín“ r. 1954, Zprávy Okresního musea v Českém Těšíně, leden, 1—2.
 - 1966: Burgwall „Starý Těšín“ à Podobora (Moravie). In: Investigations Archéologiques en Tchécoslovaquie, 241—242. Prague.
- Kalousek F., 1955: Velkomoravské hradisko ve Znojmě-Hradišti na Moravě, SPFFBU C 2, 9—30.
- Kašíčka F., 1973: Hrad Boskovice v minulosti a dnes, Památková péče 33, 216—228.
- Klanica Z., 1967: Předvelkomoravský horizont v Mikulčicích a jeho vztahy k Podunají, AR XIX, 686—692.
- 1968: Zur Frage der Anfänge des Burgwalls „Valy“ bei Mikulčice, AR XX, 626—644.
 - 1974: Mladohradištní pohřebiště v Hodoníně (okr. Hodonín), PV 1973, 74. Brno.
- Knies J., 1894: Předhistorické nálezy z pozdní doby slovanské na Moravě, ČL III, 449—468, 545—549.
- Kohoutek J., 1979: Předběžná zpráva o výzkumu hradu Brumova, ArchH 4, 141—147.
- 1980: Výzkum hradu Brumova-výsledky sezón 1978 a 1979. In: Hrady a hrádky v ČSSR. Tézy referátů, 46—47. Košice-Zlatá Idka.
- Konečný L., 1975—1976: Nejstarší politicko-církevní ústředí Moravy, SPFFBU F 19—20, 9—22.
- 1977: Dosavadní výsledky archeologického průzkumu hradu Obřan u Brna, ArchH 2, 229—238.
 - 1978: Emporové rotundy s válcovou věží, Umění XXVI, 385—414.
- Konečný L.—Bláha J., 1975: Zjišťovací průzkum rotundy v Jemnici (okr. Třebíč), PV 1974, 57—58. Brno.

- Konečný L.—Merta J., 1975: Zjišťovací průzkum středověkých fortifikací v okolí Nového hradu u Adamova (okr. Blansko), PV 1974, 69—70. Brno.
- 1976: Zjišťovací průzkum středověkých fortifikací v okolí Nového hradu u Adamova, ArchH 1, 231—252.
- 1977—1978: Odkryv kachlových kamen na drobné středověké fortifikaci pod Novým Hradem, okr. Blansko, SPFFBU E 21—22, 44—45.
- 1980: Pokračování průzkumu středověkých opevnění kolem Nového hradu u Adamova, ArchH 5, 305—319.
- 1980a: Teplovzdušná topeniště na Moravě, Sborník Technického muzea v Brně 3, 121—127.
- Kordiovský E., 1972: Počátky Břeclavě ve světle historických pramenů, Malovaný kraj 8, č. 5, 4—5, 8, č. 6, 5.
- 1974: Přehled archeologických lokalit a nálezů z doby hradištní na Kloboucku (okres Břeclav), JM 10, 13—21.
- 1980: Mladohradištní objekt z Břeclavi (okr. Břeclav), PV 1977, 81—82. Brno.
- Kordiovský E.—Unger J., 1972: Mladohradištní a středověké nálezy na břeclovském zámku (okr. Břeclav), PV 1971, 101. Brno.
- Kos O.—Košťuřík P., 1972: Výzkum na hradisku u Kramolína v roce 1971 (okr. Třebíč), PV 1971, 36—37. Brno.
- 1973: Archeologický výzkum na hradisku u Kramolína v roce 1972 (okr. Třebíč), PV 1972, 20—21. Brno.
- 1973—1974: Sídlištní objekty z výzkumné sezóny 1971 na hradisku u Kramolína, SPFFBU E 18—19, 195—209.
- 1974: Třetí výzkumná sezóna na hradisku u Kramolína (okr. Třebíč), PV 1973, 105—106. Brno.
- 1975: Výzkum na hradisku u Kramolína v roce 1974 (okr. Třebíč), PV 1974, 91—92. Brno.
- 1978: Výzkum na hradisku u Kramolína v roce 1976 (okr. Třebíč), PV 1976, 19. Brno.
- Košťuřík P., 1974: Hradisko u Kramolína ve světle archeologických nálezů, Universitas č. 3, 48—56.
- Košťuřík P.—Kos O., 1980: Sedmá výzkumná sezóna na hradisku u Kramolína (okr. Třebíč), PV 1977, 113. Brno.
- Kouřil P., 1976: Archeologický průzkum hradu Holoubek na Hrotovicku, VVM XXVIII, 215—217.
- 1978: Příspěvek k poznání hradů Kozlova, Kufštejna a Rabštejna ve středním Pohrlaví na jz. Moravě, ArchH 3, 131—145.
- 1979: Archeologické nálezy z hradu Templštejnu (železné předměty), ArchH 4, 129—140.
- Kouřilová D., 1977: Stavební vývoj tvrze v Kralicích nad Oslavou, VVM XXIX, 151—165.
- Král J., 1966: Slovanské hradisko v Opavě-Kylešovicích, PV 1965, 72—73. Brno.
- Krzemieńska B., 1979: Boj knížete Břetislava I. o upevnění českého státu (1039 až 1041), Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, roč. 89, seš. 5. Praha.
- Kšir, J. 1970: Nejstarší zděná hradba kolem olomouckého hradu, Památková péče 30, 193—203.
- Kučera M., 1974: Problémy vzniku a vývoje feudalizmu na Slovensku, Historický časopis 22, 541—564.
- 1974a: Slovensko po páde Veľkej Moravy, Bratislava.
- Kudělka Z., 1954: Pernštejn. Státní hrad a okolí. Praha.
- Kudělka Z. a kol., 1977—1978: Výzkum románské architektury na Moravě I (K výzkumnému úkolu státního plánu A VIII-4-13-1/3), SPFFBU F 21—22, 39—42.
- Kühn F., 1977: Obilí z hradu Rokštýn u Luk nad Jihlavou (okr. Jihlava), PV 1975, 93—94. Brno.
- Líbal D., 1979: Výtvarné a časové zařazení oken románského Přemyslovského paláce v Olomouci, Historická Olomouc a její současné problémy (I.), 59—65. Praha.
- Mackerle J., 1957: Provincie Úsobrnská, Severní Morava 2, 23—26.
- 1957a: Staromoravské hradisko u Radkova, AR IX, 419—424.

- Matějsek F., 1968: Záhada Sekirkostel-Podivín (Lokalizace míst po ztroskotání Velkomoravské říše), ČMatMor LXXXVII, 245—254.
- Mencl V., 1957: Románská Pustiměř, Zprávy Okresního vlastivědného muzea ve Vyškově, č. 4, leden.
- 1964: Hrad Špilberk a jeho stavební typ, Památková péče 24, 102—114.
- Mencl V.—Vasiliak E., 1970: Města, hrady a zámky. Praha.
- Menclová D., 1961: Vliv husitských válek na pozdněgotickou fortifikační architekturu, Umění IX, 433—471.
- 1964: Hrad Cornštejn. Brno.
- 1965: Zubštejn. Brno.
- 1966: Děvičky. Brno.
- 1970—1971: Beitrag zur Typologie der mährischen Burgen, SPFFBU F 14—15, 97—127.
- 1971: Frejštejn. Brno.
- 1971a: Hrad Hukvaldy. Frýdek-Místek.
- 1972: České hrady, díl první. Praha.
- 1972a: České hrady, díl druhý. Praha.
- Menclová D. a kol. (Gardavský Z.—Panoš V.), 1961: Helfštejn. Státní hrad a památky v okolí. Praha.
- Menclová D. a kol. (Pleva V.—Straková T.—Procházka J.—Škuta V.—Nováková M.), 1963: Hukvaldy. Státní hrad a památky v okolí. Praha.
- Merhautová-Livorová A., 1979: K poslání a datování budovy na severní straně svatováclavské baziliky v Olomouci, Historická Olomouc a její současné problémy (I.), 67—70. Praha.
- Merta J., 1974: Nález válečkového zámku a klíče na středověké fortifikaci pod Novým hradem, kat. území Olomučany, okres Blansko, VVM XXVI, 165—169.
- Měřínský Z., 1972: Nález ložtického poháru typu IA z hradu Skály-Štarkov (okres Zďár nad Sázavou), ČMM LVII, 237—241.
- 1976: Hradisko Ordějov u Bánova (okr. Uherské Hradiště) a otázka jeho datování, VVM XXVIII, 219—221.
- 1977: Zjišťovací výzkum slovanského osídlení Hostýna, obec Chvalčov (okr. Kroměříž), PV 1975, 60. Brno.
- 1977—1978: Několik archeologických nálezů z okolí Senorad (okres Třebíč), SPFFBU E 22—23, 279—282.
- 1979: Záchranné archeologické výzkumy na Moravě a ve Slezsku z období 6.—16. století v letech 1970—1978, ArchH 4, 55—71.
- 1980: Morava za husitských válek ve světle archeologických nálezů a výzkumů, ArchH 5, 31—68.
- 1981: Archeologický výzkum hradiště „Petrova louka“ u Strachotína, JM 17, v tisku.
- Měřínský Z.—Unger J., 1979: Osídlení dolního Podvyí a dolního Pomoraví v 10. až 13. stol. ve světle archeologických pramenů, Mikulovská sympozia 78, 67—72. Praha.
- Michna P., 1967: Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1966, VVM XIX, 289—297.
- 1968: Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1967, VVM XX, 290—297.
- 1968a: Příspěvek k mladohradištnímu osídlení Tišnovska, VVM XX, 260—264.
- 1971: Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1970, VVM XXIII, 251—264.
- 1972: Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1971, VVM XXIV, 310—324.
- 1974: Archeologické nálezy z výzkumu hradu Melice na Vyškovsku, VVM XXVI, 61—78.
- 1976: Melická skupina gotických kachlů. Příspěvek k poznání uměleckého řemesla doby předhusitské na Moravě, Umění XXIV, 148—158.
- 1977: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1976, VVM XXIX, 176—183.

- 1977a: Archeologický průzkum historického jádra města Olomouce, ulice Barvířské (Předběžná zpráva o první etapě), ArchH 2, 271—281.
- 1979: Archeologická práce v Okresním středisku státní památkové péče a ochrany přírody v Olomouci (K patnáctiletému výročí trvání organizace), VVM XXXI, 324—335.
- 1979a: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1978, VVM XXXI, 337—341.
- 1980: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1979, VVM XXXII, 341—347.
- Michna P.—Unger J., 1964: Mladohradištní a středověké nálezy z Deblína (okres Brno-venkov), SPFFBU E 9, 192—195.
- Muk J.—Novosadová O., 1977: Středověká tvrz v Písečné nad Dyjí, ArchH 2, 189—194.
- Musil J. V., 1974: Kostel sv. Mořice nebo olomoucký hrad?, Zprávy VÚ v Olomouci č. 166, 12—16.
- Müller K.—Hofrichterová L.—Poláček A.—Žáček R., 1979: Geofyzikální práce na hradě Hukvaldy, Sborník referátů 1. celostátní konference „Aplikace geofyzikálních metod v archeologii a moderní metody terénního výzkumu a dokumentace“, 101—104. Petrov n./Des.
- Nekuda V., 1964: Příspěvek ke slovanskému osídlení horního Podýjí, ČMM XLIX, 61—68.
- Nekuda V.—Reichertová K., 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- Nekvasil J., 1971: Zachraňovací výzkum u Skrbně (okr. Olomouc), PV 1970, 26—29. Brno.
- Neumann I., 1979: Poznámky k románskému architektonickému sochařství v Olomouci, Historická Olomouc a její současné problémy (I.), 71—77. Praha.
- Novák J.—Karel J., 1977: Zpráva o archeologicko-historickém výzkumu počátků města Rýmařova a okolí 1969—1975. Krnov.
- Novotný B., 1958: Záchraný výzkum hradiště „Hrůdy“ u Sudoměřic na Mor., PV 1958, 80—81 Brno.
- 1959: Archeologický výzkum Hradce u Opavy. Hradec u Opavy.
- 1959a: Archeologický výzkum Hradce u Opavy, S1Sb 57, 447—463.
- 1960: Výzkum v Olomouci-Hradisku, PV 1959, 127—132. Brno.
- 1960a: Zjišťovací výzkum hradiska Rokytne u Mor. Krumlova, PV 1959, 133—138. Brno.
- 1961: Výzkum hradiště „Hrůdy“ u Sudoměřic nad Moravou (K otázce tzv. spečených valů), SbČSSA 1, 61—81.
- 1961a: Výzkum opevnění hradiska Rokytne u Moravského Krumlova, PV 1960, 98—101. Brno.
- 1962: Výzkum slovanského hradiska v Opavě-Kylešovicích, ČS1M B XI, 65—80.
- 1962—1963: Výzkum slovanského hradiště z 10. až 12. století u Spytihněvi, Slovák IV/V, 9—11.
- 1963: K otázce osídlení a pohřbívání v pozdní době hradištní ve Znojmě. In: Sborník II. Fr. Vildomcovi k pětadesátinám, 76—78. Brno.
- 1963a: Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska“ na Lednickém ostrově, PA LIV, 3—40.
- 1964: K otázce osídlení Olomouckého kopce a kláštera-Hradiska ve střední a pozdní době hradištní, PA LV, 392—415.
- 1967: Předběžná zpráva o zjišťovacím výzkumu ve znojemské rotundě, PV 1966, 53—54. Brno.
- 1970: Problematika vývoje časně feudálních opevněných center na Moravě v 10. až 12. století. In: Sborník Josefu Poulikovi k šedesátinám, 143—147. Brno.
- 1970a: Zur Entwicklungsproblematik der Siedlungstypen Mährens im 9. bis 12. Jahrhundert. K problematice vývoje sídlištních typů 9. až 12. století na Moravě, ČMM LV, 53—62.
- 1970b: Zjištění základů starší románské svatyně v kostele v Přibyslavicích (okr. Třebíč), PV 1968, 55—56. Brno.
- 1970c: Nálezy ze zaniklého hradu Tepence (okr. Olomouc), PV 1968, 63—64. Brno.

- 1971: Staroslovanské výšinné hradiško Mařín u Křenova na Svitavsku, SPFFBU E 16, 217—223.
- 1973: Slovanské osídlení a hroby z pozdní doby hradištní na Starém Brně (okr. Brno), PV 1972, 66—67. Brno.
- 1974: Zjištění románského osídlení v brněnském podhradí na Pekařské ulici (okr. Brno-město), PV 1973, 79. Brno.
- 1975: Moravské úděly a jejich raně feudální centra v 11.—13. století, AR XXVII, 516—527.
- 1977: Archeologické poznatky k raně až pozdně románskému Znojmu. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 62—69. Praha.
- 1977a: Počátky raně středověkého osídlení v prostoru Mikulova na Moravě, ArchH 2, 211—219.
- 1978: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew“ z 11.—12. století a rekonstrukce jeho údělu v archeologických a písemných pramenech, ArchH 3, 183—215.
- 1979: Feudale Lehen der mährischen Přemysliden im 11.—13. Jh. und deren Machtzentren in Konfrontation der archäologischen und schriftlichen Quellen. In: Rapports du III^e Congrès International d'Archéologie Slave, Tome 1, 573—580. Bratislava.
- 1979a: Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká zahrada-castrum Strachotin u Dolních Věstonic na Moravě, ArchH 4, 287—294.
- 1980: Archeologický výzkum castra „Rokyten“ na Moravě z 11.—12. století, jeho hradecký obvod a románský dvorec Řeznovice. In: Hradky a hrady v ČSSR. Tézy referátů, 51—53. Košice-Zlatá Idka.
- Nový R., 1972: Přemyslovský stát 11. a 12. století. Praha.
- Ondruš V., 1965: Velkomoravský kostel na hradisku sv. Klimenta. In: Almanach Velká Morava, 112—115. Brno.
- Palliardi J., 1888: Předhistorické památky města Znojma, ČVMSO 5, 53—58, 115—121, 150—157.
- 1889: Předhistorické památky města Znojma, ČVMSO 6, 8—12, 69—74, 142—147.
- 1891: Ze Znojma, ČVMSO 8, 159—160.
- Pavelčík Jan, 1971: Slovanská hradiška v Poolšaví, Muzeum J. A. Komenského v Uh. Brodě, Zpráva za rok 1970, 49—51.
- Pavelčík Jiří, 1970: Slovanské osídlení výšinné osady Bánov-Hrad. In: Sborník Josefu Poulikovi k šedesátinám, 115—116. Brno.
- 1978: Hradiško u Koberic (okr. Opava), PV 1976, 128—129. Brno.
- 1980: Slawische Funde in Hradec nad Moravicí (Bez. Opava), PV 1977, 80. Brno.
- Petrů J., 1976: Státní hrad Buchlov. Brno.
- Pinkava V., 1927: Hradky, zámky a tvrze moravské, I. svazek. Severní Morava (Olomúcko). Brno.
- Plaček M., 1980: O vývoji stálých opevnění v jihovýchodní části moravsko-slovenského pomezí od poloviny 13. století do počátků renesance, Malovaný kraj XVI, č. 3, 4—5, 15.
- Podborský V.—Vildomec V., 1972: Pravěk Znojemska. Brno.
- Pojsl M., Přemyslovský knížecí hrad v Olomouci. In: Hradky a hrady v ČSSR. Tézy referátů, 53—55. Košice-Zlatá Idka.
- Pošváb J., 1970: Moravské mincovny. Brno.
- Poulik J., 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
- 1948—1950: Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno.
- 1956: Nové slovanské výzkumy na Moravě, VPS I, 239—258.
- 1960: Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov.
- 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.
- 1965: Byla velkomoravská hmotná kultura jednotná? In: Almanach Velká Morava, 73—76. Brno.
- 1972: Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 8, 5—56.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- Prager J., 1965: Příspěvek k počátkům Podivína, VVM XVII, 22—32.

- Procházka R., 1978: Hlavní rysy staroslovanské opevňovací techniky na Moravě, VVM XXX, 268—279.
- Prokop A., 1904: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. I.—III. Band. Wien.
- Přehled hradních zřícenin 1975: Přehled hradních zřícenin a zámků na okrese Blansko s jejich historií, Vlastivědná ročenka Okresního archivu Blansko, 7—30.
- Příhoda R., 1932: Zur Typologie und Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen und Armbrustbolzeneisen, Sudeta VIII, 43—67.
- Radoměský P., 1966: K počátkům moravského mincovnictví feudálního období. In: Sborník I. numismatického symposia 1964, 58—68. Brno.
- Radová-Štiková M., 1975: Dolní Kounice hrad, klášter a městečko — stavebně historická studie, Acta polytechnica, práce ČVUT v Praze 10, řada 1, č. 4, 75—95.
- 1976: Diskusní příspěvek k referátu A. Hejny, AR XXVIII, 291—293.
- Reichertová K., 1949: Přemyslovský hrad a předhradí v Olomouci, AR I, 60—67, 73.
- Riedlová M., 1978: Nemovité kulturní památky Severomoravského kraje. Olomouc.
- Richter V., 1936: Z počátků města Brna, ČMatMor LX, 257—314.
- 1958: Podivín, Zekirkostel a Slivnice, SPFFBU F 2, 68—87.
- 1959: Raněstředověká Olomouc. Praha-Brno.
- 1976: Telč. Státní zámek a město. Praha.
- Richter V. a kol., (Samek B.—Stehlík M.), 1966: Znojmo. Praha.
- Richter V. a kol. (Krsek I.—Stehlík M.—Zemek M.), 1971: Mikulov. Brno.
- Rozehnal A., 1979: Vznik a zánik románského Přemyslovského paláce v Olomouci, Historická Olomouc a její současné problémy (I.), 21—54. Praha.
- Rezáč F., 1979: Zámky Severomoravského kraje. Ostrava.
- Skutil J., 1937: Moravské prehistorické výkopy a nálezy. Oddělení Mor. pravěku Zemského Zemského musea 1933—1936. Zvl. otisk z ČMM XXX.
- 1941: Pravěké a časně historické hradiště Réna u Ivančic, Ročenka Musejního spolku v Ivančicích, 1—9.
- 1946: Moravské prehistorické výkopy a nálezy. Oddělení moravského pravěku Zemského musea 1937—1945, ČMM XXXIII, 45—134.
- 1947: Z nejdávnější minulosti Náměšťska n. Osl., Ročenka Musejního spolku v Ivančicích, 15—54.
- Smetana R., 1979: Dvě poznámky k otázce stáří olomouckého románského paláce, Historická Olomouc a její současné problémy (I.), 79—84. Praha.
- Snášil R., 1973: Drobné nálezy z Uherskohradištska, Kroměřížska a Hodonínska (okr. Uherské Hradiště, Kroměříž a Hodonín), PV 1972, 95—96. Brno.
- Sobotka J., 1950: Palliardiho hradisko, dávné sídliště na Želetavce. Moravské Budějovice.
- Sobotka J.—Sejbal J., 1959: Palliardiho hradisko, výšinné sídliště z mladší doby hradištní datované mincemi, ČMM XLIV, 79—98.
- Staňa Č., 1961: Slovanské sídliště v Nevšové, okr. Gottwaldov, PV 1960, 95—96. Brno.
- 1961a: Zjišťovací výzkum na slovanském hradišti Rajhradě, PV 1960, 92—94. Brno.
- 1962: Staroslovanské pohřebiště v Předmostí u Přerova, PA LIII, 203—210.
- 1964: Zjišťovací výzkum na hradisku Zelená Hora u Vyškova na Mor., PV 1963, 56—59. Brno.
- 1966: Zelená Hora près Vyškov (Moravie). In: Investigations Archéologiques en Tchécoslovaquie, 242—243. Prague.
- 1967: K poznání vývoje velkomoravských výšinných hradišť, AR XIX, 699 až 704.
- 1969: Staroslovanské hradiště v Rajhradě, AVE 1, 16—20.
- 1970: Litá bronzová náušnice s prolamovanou lunicí z Předmostí u Přerova, SbNM A-Historie, XXIV, 167—176.
- 1970a: Slovanské osídlení na území města Přerova. In: Dějiny města Přerova, 1. díl, 79—105. Přerov.
- 1972: Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Lišně. Stavební vývoj, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 8, 109—171.

- Stehlík M., 1967: Moravský Krumlov. Brno.
- 1969: Boskovice. Státní hrad, zámek a památky okolí. Praha.
- Šikulová V., 1958: Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní, PVM I, 88—162.
- 1960: Uherské denáry ze slovanského kostrového hrobu z Hodonína, NumSb VI, 375—376.
- 1973: Nálezy z hradu Vikštejna, obec Radkov-Dubová (okr. Opava), PV 1972, 87—88. Brno.
- 1975: Diskusní příspěvek k referátu B. Novotného, AR XXVII, 528—529.
- Šrámek R., 1969: Sekyřkostel-záhada (Diskusní příspěvek k statí F. Matějka), ČMatMor LXXXVIII, 294—298.
- Štěpánek M., 1965: Opevněná sídliště 8.—12. století ve střední Evropě. Praha.
- Švábenský M., 1979: Město do válek českouherských. In: Hodonín. Minulost a socialistická přítomnost města, 31—62. Brno.
- Turek A., 1978: Hrad a panství Starý Jičín. Nový Jičín.
- Turek R., 1965: Oblasti šíření velkomoravské kultury. In: Almanach Velká Morava, 70—72. Brno.
- 1971: Územní předpoklady vzniku moravských údělných knížectví, SPFFBU E 16, 151—170.
- Uhliř J., 1970: Zpráva o archeologickém výzkumu románského kostela sv. Anny v Přibyslavicích, Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů, Příloha VVM XXII, č. 3, 101—107.
- Umělecké památky Čech 1978: Umělecké památky Čech 2. Praha.
- Unger J., 1974: Archeologické nálezy z výzkumu hradu Melice na Vyškovsku (železné předměty), VVM XXVI, 194—201.
- 1976: Středověké nálezy v Kloboukách u Brna. In: Městské vlastivědné muzeum Klobouky u Brna, 70 let založení muzea, 10—12. Mikulov.
- Velínský T., 1979: Smilovo hradisko—příspěvek k problematice středověké kolonizace Dražanské vrchoviny, Mikulovská sympozia 78, 105—110. Praha.
- Vičar O., 1975: K nejstarší topografii Starého Brna, VVM XXVII, 75—78.
- Vojtková E., 1974: Hrady a zámky Severomoravského kraje. Ostrava.
- Voldán V., 1971: Zamyšlení nad lokalizací Levnova-Ketkovického hradu (Z úkolů a potřeb na poli moravské historické vlastivědy), VVM XXIII, 12—27.
- Weinelt H., 1936: Probleme schlesischer Burgenkunde, gezeigt an den Burgen des Freiwaldaer Bezirkes. Breslau.
- 1937: Grundriss der Schönhengster Burgenkunde, Mitteilungen zur Volks- und Heimatkunde des Schönhengster Landes 33, 1—87.
- Wiegandová L., 1973: Výzkum na slezskoostravském hradě (okr. Ostrava), PV 1972, 88—89. Brno.
- Wirth Z.—Benda J., 1955: Státní hrady a zámky. Praha.
- Zaoral P., 1978: Hrad Vranov a jeho zboží do začátku 15. století, JM 14, 86—95.
- Zelnitius A.—Hrubý V., 1940: Zbytky starého kostela ve Spytišněvi, Sborník velehradský, NŘ XI, 95—100.
- Zemek M., 1972: Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století (Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy). Brno.
- 1981: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. I. díl, jižní Morava. Praha.
- Zemek M.—Nechvátal L., 1980: Vývoj břeclavského zámku, JM 16, 90—107.
- Zháněl J., 1956: Zámek ve Vyškově, Zprávy Okresního musea Vojtěcha Procházky ve Vyškově, č. 2.
- 1967: Biskupský hrad Melice I, Zprávy Vlastivědného muzea ve Vyškově, č. 71, 1—24.
- 1967a: Biskupský hrad Melice II, Zprávy Vlastivědného muzea ve Vyškově č. 72, 37—63.
- 1971: Biskupský hrad Melice III, Zprávy Vlastivědného muzea ve Vyškově č. 73, 1—24.
- Zřídka veselý F., 1970: Hrad Rychvald v dějinách Lysic. In: Lysice ve středověku a v raném novověku, 13—26. Lysice.

- Záček R., 1974: Dosavadní výsledky archeologického výzkumu na hradě Hukvaldy, Pobeskydí, č. 1, 17—19.
 — 1974a: Dosavadní výsledky archeologického výzkumu na hradě Hukvaldy, Těšínsko, č. 3, 19—22.

Zusammenfassung

Übersicht des bisherigen Standes der Erforschung von Befestigungen aus dem 11. bis Anfang des 16. Jahrhunderts in Mähren und Schlesien (Burgwälle und Burgen)

Eine Zusammenfassung der heutigen Erkenntnisse über die Fortifikationsarchitektur Mährens und Schlesiens im 10.—16. Jahrhundert. Vorerst ist die ältere Entwicklung kurz zu schildern: Die ältesten Burgwälle erscheinen bereits in der vor-großmährischen Zeit. Es war vor allem in Mikulčice, dann rechnet man mit einer Besiedlung im 7.—8. Jahrhundert beispielsweise in Staré Zámky bei Líšeň (Abb. 1, Nr. 6), Zelená Hora bei Vyškov (Abb. 1, Nr. 71), in Znojmo-Hradiště (Abb. 1, Nr. 73) und weiteren Örtlichkeiten (z. B. Chotěbuz-Podobora, Víno in Schlesien). Die Entstehung der slawischen Burgwälle hängt mit der sozialen und ökonomischen Entwicklung der Gesellschaft zusammen. Wenigstens im südmährischen Raum zeigt es sich, daß an Stellen der konzentriertesten vorhergehenden Besiedlung großmährische Burgwälle entstanden sind (z. B. „Pohansko“ bei Břeclav, „Pohansko“ bei Nejdek, „Petrova louka“ bei Strachotín; vergl. Abb. 1, Nr. 6, 38, 58).

In der großmährischen Zeit lassen sich mehrere Typen befestigter Siedlungen unterscheiden: auf Höhen oder Landzungen gelegene Örtlichkeiten (beispielsweise Znojmo-Hradiště, Staré Zámky bei Líšeň; Abb. 1, Nr. 73, 56) und sogenannte Sumpfburgwälle im Inundationsgebiet von Flüssen (beispielsweise „Valy“ bei Mikulčice, „Petrova louka“ bei Strachotín, Rajhrad; vergl. Abb. 1, Nr. 34, 58). Ein wichtiges Merkmal vieler großmährischer Örtlichkeiten ist der beträchtliche Flächenumfang (10—30 ha) und der mehrteilige komplizierte Grundriß („Pohansko“ bei Nejdek, St. Kliment bei Osvětimany, Znojmo-Hradiště; vergl. Abb. 1, Nr. 38, 41, 73). Es tauchen auch einteilige Befestigungen auf („Pohansko“ bei Břeclav, Rajhrad, „Petrova louka“ bei Strachotín). Eine wichtige Stellung unter den großmährischen Fortifikationen nehmen die befestigten Feudalhöfe ein („Pohansko“ bei Břeclav). Außer einwandfrei datieren Örtlichkeiten aus der großmährischen Zeit existiert eine Gruppe von Objekten, auf deren Datierung bloß Indizien hinweisen, beispielsweise die Siedlungskonzentration, Funde großmährischer Keramik in befestigten Arealen, usw. Die Flächenmaße der großmährischen Burgwälle lassen erkennen, daß sie dem Schutz vieler Menschen dienten, und größere Untersuchungen an einzelnen Örtlichkeiten weisen auf komplizierte soziale und ökonomische Unterschiede hin, die man vorläufig noch nicht eingehend erklären kann. Der Anteil der Krieger und Handwerker im Leben bestimmter Örtlichkeiten kann als sicher gelten. Neben Agglomerationen frühmittelalterlichen Charakters (Mikulčice) und anderen großen Zentren mit komplizierter Ökonomik und Sozialstruktur („Pohansko“ bei Břeclav) existieren auch Unterschiede zwischen bestimmten Burgwallgruppen, vielleicht nach Verwaltungs-, Zufluchts- und Wehrfunktionen.

An der Wende des 9. und 10. Jahrhunderts gelangen wir in eine Zeit, die zu den am wenigsten bekannten Abschnitten der mährischen Geschichte gehört. In Südmähren geht die Siedlungsdichte zurück und im Laufe der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts erlischt langsam das Leben in den großmährischen Zentren (Mikulčice, „Pohansko“ bei Nejdek u. a.). Es kommen auch einteilige Befestigungen ab, die offenbar als Refugien zur Zeit der Bedrohung Großmährens durch die Magyaren an der Wende des 9. und 10. Jahrhunderts errichtet worden waren („Petrova louka“ bei Strachotín). Deutliche Spuren des gewaltsamen Untergangs wurden vor allem in Znojmo-Hradiště erfaßt und zu einer Katastrophe mit Feuersbrunst kommt es in Staré Zámky bei Líšeň. Hier setzt sich jedoch die Besiedlung auch im 10. Jahrhundert auf einem kleinen befestigten Areal am Südrand der Landzunge fort. Die Ereignisse in Südmähren bedeuteten nicht immer den Unter-

gang des Siedlungslebens. Es ist oft nur zum Rückgang, zur allgemeinen Verarmung und Migration an die Ränder älterer Siedlungsgebiete (Vorberge der Hochländer Českomoravská vrchovina und Dražanská vrchovina) und nach Mittelmähren gekommen. Eine Besiedlung im 10. Jahrhundert ist beispielsweise in Olomouc, Zelená Hora bei Vyškov, Přerov, an den schlesischen Örtlichkeiten Chotěbuz-Podobora und Hradec nad Moravicí, an den Höhensiedlungen Hornice „Turecký kopec“, Palliardi Burgwall bei Vysočany in Südwestmähren und vielleicht auch auf dem St.-Kliment-Burgwall bei Osvětimany belegt (vergl. Abb. 2, Nr. 1, 3; Abb. 3, Nr. 4; Abb. 1).

Der Anschluß Mährens an den tschechischen Přemyslidenstaat zu Beginn des 11. Jahrhunderts leitete eine neue Etappe in der Geschichte des Landes und seiner Besiedlung ein. Nach der Verdrängung der Polen aus Mähren tritt Fürst Břetislav sehr schnell an die Neuorganisation der gewonnenen Gebiete heran, die nur teilweise an den älteren Stand anknüpft (neue Burgen entstehen in der Nähe der alten großmährischen Burgwälle; die Teilung Mährens in Teilfürstentümer seit der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts stützt sich auf die älteren großmährischen Verwaltungssprengel). In den Befestigungen des 11.—12. Jahrhunderts kann man bereits den Widerschein der frühfeudalen Gesellschaftsordnung erblicken, in deren Rahmen eine kleinere Menschengruppe gesondert in einem befestigten Raum lebte, der neben dem Feudalherrn und seinen Beamten bloß das militärische Gefolge aufnehmen konnte. Die bisherigen Untersuchungen lassen erkennen, daß die Wurzeln dieser Entwicklung schon im 10. Jahrhundert zu suchen sind.

Etwa von der Mitte des 11. Jahrhunderts an zerfiel Mähren in drei Teilfürstentümer. An erster Stelle stand Olomouc (Olmütz), dessen Untersuchung in der letzten Zeit verdiente Aufmerksamkeit gilt (Abb. 2, Nr. 1). Weniger ist über Znojmo (Znaim) bekannt (Abb. 2, Nr. 2) und die Beantwortung der meisten Fragen wartet auf die Untersuchung der Burg von Brno (Brünn) aus dem 11.—12. Jahrhundert, deren Lage bisher nicht einwandfrei zu bestimmen war. Die Orte der Burgsprengel und der sich an sie anschließenden kirchlichen Organisation wurden zu wichtigen Zentren der wachsenden feudalen Macht. Neben den genannten Teilfürstenburgen waren es Přerov, Spytihněv, Hradec nad Moravicí, Břeclav und Bítov. Archäologisch untersucht wurden Hradec und Spytihněv (Abb. 3, Nr. 1), Rettungsgrabungen und Sondierungen geringerer Ausmaße verliefen auch in Přerov (Abb. 2, Nr. 3) und Břeclav (Abb. 9). In den Grenzgebieten Mährens mit Schlesien oder Ungarn und der Ostmark im Süden und Südosten des Landes findet man eine Reihe von Befestigungen, deren Hauptaufgabe es war, das Grenzland zu sichern. Hierher gehören beispielsweise die archäologisch untersuchten Örtlichkeiten „Vysoká zahrada“ bei Dolní Věstonice (Abb. 4, Nr. 2), „Hrůdy“ bei Sudoměřice (Abb. 3, Nr. 2) und Břeclav, die in den schriftlichen Quellen genannten Örtlichkeiten Hodonín und Podivín, Znojmo (Abb. 2, Nr. 2) und wohl auch manche bisher noch nicht verläßlich klassifizierte Befestigungen in Südost- und Südwestmähren. Auch im Binnenland wurde eine Reihe von Burgen untersucht, von denen wenigstens die bereits erwähnten Örtlichkeiten Zelená Hora (Abb. 1, Nr. 71), Rokytná bei Mor. Krumlov (Abb. 4, Nr. 1) und Kramolín in der Gegend von Třebíč (Abb. 5, Nr. 2) genannt seien.

Sehr gering sind vorläufig die Kenntnisse über die Zeit, in der das Leben auf den alten Burgen des 11.—12. Jahrhunderts erloschen ist und neue steingebaute Burgen des Hochmittelalters entstanden. Anscheinend wird diese Entwicklung von einigen Örtlichkeiten signalisiert, die als Herrenhöfe oder Umbauten von Zentralburgen (Sprengel-, Teilfürstenzentren usw.) bezeichnet werden; die Umbauten verliefen spätestens seit dem zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts. Die zweite Gruppe konnten Objekte mit sogenannten Übergangsdispositionen vorstellen — Versuchen, die ältere Burgwalltradition und neue Elemente fremder Herkunft zu verbinden. Als eines der Beispiele könnte die Örtlichkeit Radkov bei Mor. Třebová dienen (Abb. 4, Nr. 3).

Viel schuldig geblieben sind wir bisher der Erforschung der Burgen aus dem 13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts, ihrer Baugeschichte, Archäologie, der Bearbeitung ihrer historischen Quellen, kunstgeschichtlichen Würdigung usw. Einzig und allein ein umfassender Blick vermag ein verlässliches Bild der mährischen Burgen aus diesem Zeitraum in breiteren geschichtlichen Zusammenhängen zu zeichnen. In archäologischer Hinsicht wurden bereits vor dem Krieg die Burgen Smilův

hrad und Vícov-Ježův hrad, sowie Melice in der Gegend von Prostějov (Abb. 18) und eine Reihe weiterer Örtlichkeiten vor allem in Nordmähren und Schlesien untersucht. Von den Forschungen der letzten Jahre wären die große Rettungsaktion auf Burg Tepenec, die Freilegungen auf Brumov, Hukvaldy (Abb. 11.), Starý Jičín, Helfštejn (Abb. 19), Olomouc und die Sicherungsaktionen auf der Burg Obřany, Šternberk bei Telč, in der Umgebung von Nový hrad bei Adamov u. a. zu erwähnen.

Bei der Zusammenfassung der Ergebnisse der Studiums von Burgwällen und Burgen auf dem historischen Boden Mährens und Schlesiens kann man feststellen, daß drei Entwicklungsetappen zu unterscheiden sind. Die erste repräsentieren umfangreiche mehrteilige Fortifikationen in Ballungen mehrerer befestigter Siedlungen. Am Ende des 9. und an der Wende zum 10. Jahrhundert taucht eine Gruppe einteiliger umfangreicher, offenbar als Zufluchtsstätten gedachter Burgwälle auf, wie beispielsweise „Petrova louka“ bei Strachotín. Eine Art Übergangsperiode ist das 10. Jahrhundert, in dem alte Siedlungsformen zu Ende gehen. Allerdings sind die Kenntnisse aus dieser Zeit noch sehr lückenhaft.

Vom Beginn des 11. Jahrhunderts an, als Mähren in den Přemyslidenstaat eingegliedert wurde, kann man von einer zweiten Etappe sprechen — es entwickelten sich nämlich kleine, gut befestigte Burgen an wichtigen Zentren der Teilfürstentümer und Verwaltung, mit Vorburgen, Markt- und anderen Vorburgsiedlungen. Neben ihnen existieren befestigte Herrenhöfe und Marktflecken, vielleicht auch befestigte Höhengründungen dörflichen Charakters. Diese Entwicklungsetappe verlingt gegen Ende des 12. Jahrhunderts, das man mit der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts als eine Art Übergangszeit ansehen darf, in der die alten Befestigungsformen verlassen und neue schrittweise eingeführt werden.

In der dritten Etappe schritt man zur Gründung zahlreicher hochmittelalterliche Steinburgen. Dies geschah etwa vom zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts an. Es waren zuerst ausschließlich königliche Gründungen und Umbauten älterer landesfürstlicher Burgen des 11.—12. Jahrhunderts. Außer dem Typ mit Rundverbauung (z. B. Znojmo; Abb. 8) erscheint in Mähren besonders vor der Mitte des 13. Jahrhunderts auch die donauländische Disposition mit prismatischem Turm (Buchlov; Abb. 10); seltener war der Bergfriedtyp, der für adelige, ihre Burgen größtenteils seit der Mitte des 13. Jahrhunderts errichtende Bauherren charakteristisch ist (z. B. Hukvaldy; Abb. 11). Die Mährischen Burgen lassen zum Unterschied von den böhmischen ein breiteres Typenspektrum erkennen, das durch Zusammenhänge mit der benachbarten Donauniederung, mit Schlesien und Böhmen zu erklären ist. Neben den donauländischen Dispositionen mit prismatischem Turm (beispielsweise Rokštejn, Abb. 12) erscheinen in Mähren seit der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts häufig Burgen mit regelmäßiger Umfangverbauung (das sogenannte italienische Kastel — Dolní Kounice, Velké Meziříčí; Abb. 15, 17. u. a.), Mantelmauerburgen, achteckige Türme (Znojmo; Abb. 8), Schildmauern (Zubštejn; Abb. 14) und im 14. Jahrhundert Bauten des Luxemburger höfischen Kreises (z. B. Melice; Abb. 18).

Die letzte Entwicklungsetappe zeichnet sich durch den Bau umfangreicher vorgeschobener Befestigungen, Schildmauern und anderer im zweiten und dritten Drittel des 15. Jahrhunderts durch den Fortschritt der Artillerie in den Hussitenkriegen hervorgerufener Verbesserungen der Fortifikationstechnik aus (beispielsweise Helfštejn, Velké Meziříčí; Abb. 15, 19).

Dieser Beitrag hat die Frage der kleineren mittelalterlichen Befestigungen und Festen beiseitegelassen, die das Thema einer besonderen Arbeit vorstellen, aber auch der städtischen, klösterlichen und anderer Befestigungen, die ebenfalls eine selbständige Bearbeitung verdienen würden. Im Blick auf die Gesamtentwicklung kann man auf der einen Seite Zusammenhänge verfolgen, die von Agglomerationen frühstädtischen Charakters an manchen großmährischen Örtlichkeiten über Vorburgen, Siedlungen unterhalb von Burgen und Marktsiedlungen bei Burgen im 11.—12. Jahrhundert bis zur Entstehung hochmittelalterlicher Städte reichen, auf der anderen Seite auch die Entwicklung von den feudalen Herrenhöfen, Teilen der Fortifikationen des 11.—12. Jahrhunderts, besonders der sogenannten Innenburgen an wichtigen Zentren, die neben den Herrenhöfen des 11.—12. Jahrhundert

von den hochmittelalterlichen Steinburgen abgelöst werden. Eine bestimmte selbständige, an die ältere Entwicklung anknüpfende Stellung, die auch von der sozialen und ökonomischen Position des Eigentümers gegeben war, behalten besonders im 13.—14. Jahrhundert kleinere mittelalterliche Befestigungen, die sogenannten Hausberge und Festen. Alle schrittweise verlaufenden Änderungen im Gange der historischen Entwicklung spiegeln die zunehmende Feudalisierung der Gesellschaft und ihrer wirtschaftlichen Entwicklung wider, die gerade im 13. Jahrhundert gipfeln sollte.

Abbildungen

Abb. 1. Landkarte Mährend und Schlesiens mit den im Text genannten Örtlichkeiten. Erklärungen: 1 — Teilfürstenburgen 11.—12. Jh., 2 — Verwaltungszentren 11.—12. Jh. (Sitze der Burgwallsprengel), 3 — Befestigungen 11.—12. Jh., 4 — vorausgesetzte Befestigungen 11.—12. Jh., 5 — Höhensiedlungen 11.—12. Jh., 6 — vorausgesetzte Höhensiedlungen 11.—12. Jh., 7 — Örtlichkeiten mit vorausgesetzten Herrenhöfen 11.—12. Jh., 8 — Burgwälle 9.—10. Jh., 9 — vorausgesetzte großmährische Zentren, 10 — Höhensiedlungen 9.—10. Jh., 11 — vorausgesetzte Höhensiedlungen 9.—10. Jh., 12 — nicht verlässlich datierte Befestigungen, 13 — Burgen mit Übergangsdisposition 1. Hälfte des 13. Jh. — Örtlichkeiten: 1 — Bánov, 2 — Bánov, „Ordějov“ (beide Bez. Uh. Hradiště), 3 — Bítov (Bez. Znojmo), 4 — Brno (Bez. Brno-Stadt), 5 — Břeclav, 6 — Břeclav, „Pohansko“ (beide Bez. Břeclav), 7 — Bulhary (Bez. Břeclav), 8 — Čáslavice (Bez. Třebíč), 9 — Dol. Věstonice, „Vysoká zahrada“ (Bez. Břeclav), 10 — Hodonín (Bez. Hodonín), 11 — Holasovice (Bez. Opava), 12 — Hornice (Bez. Třebíč), 13 — Hradčovice, „Bolegradica“ (Bez. Uh. Hradiště), 14 — Hradec nad Moravicí (Bez. Opava), 15 — Hrádek (Bez. Znojmo), 16 — Hradištko (Bez. J. Hradec), 17 — Chotěbuz, Podobora (Bez. Karviná), 18 — Chvalčov, Hostýn (Bez. Kroměříž), 19 — Ivančice, „Réna“ (Bez. Brno-Land), 20 — Jemnice (Bez. Třebíč), 21 — Jevišovice, „Starý Zámek“ (Bez. Znojmo), 22 — Ježkovice (Bez. Vyškov), 23 — Klobouky u Brna (Bez. Břeclav), 24 — Knínice u Boskovic (Bez. Blansko), 25 — Kobeřice (Bez. Opava), 26 — Košíky (Bez. Uh. Hradiště), 27 — Kramolín (Bez. Třebíč), 28 — Krnov, „Cvilín“ (Bez. Bruntál), 29 — Křepice, „Hradisko“ (Bez. Znojmo), 30 — Kunovice (Bez. Uh. Hradiště), 31 — Landek (Bez. Ostrava), 32 — Luleč (Bez. Vyškov), 33 — Mařín u Křenova (Bez. Svitavy), 34 — Mikulčice (Bez. Hodonín), 35 — Mikulov (Bez. Břeclav), 36 — Mohelno, „Skřipina“ (Bez. Třebíč), 37 — Moravičany (Bez. Šumperk), 38 — Nejdek, „Pohansko“ (Bez. Břeclav), 39 — Olomouc (Bez. Olomouc), 40 — Opava, Kylešovice (Bez. Opava), 41 — Osvětimany, sv. Kliment (Bez. Uh. Hradiště), 42 — Podivín (Bez. Břeclav), 43 — Přerov (Bez. Přerov), 44 — Přibyslavice (Bez. Třebíč), 45 — Rajhrad (Bez. Brno-Land), 46 — Rokytná (Bez. Znojmo), 47 — Rudimov, „Gradca“ (Bez. Gottwaldov), 48 — Ruprechtov, „Černov“ (Bez. Vyškov), 49 — Řeznovice (Bez. Brno-Land), 50 — Senorady, „Malá skála“ (Bez. Třebíč), 51 — Sívce (Bez. Brno-Land), 52 — Skrbeň (Bez. Olomouc), 53 — Spytihněv (Bez. Gottwaldov), 54 — Staré Hobzí (Bez. J. Hradec), 55 — Staré Město, Uh. Hradiště (Bez. Uh. Hradiště), 56 — Staré Zámky bei Líšeň (Bez. Brno-Stadt), 57 — Stavenice (Bez. Šumperk), 58 — Strachotín, „Petrova louka“ (Bez. Břeclav), 59 — Strážovice (Bez. Hodonín), 60 — Sudoměřice, „Hrůdy“ (Bez. Hodonín), 61 — Telč (Bez. Jihlava), 62 — Toužín (Bez. J. Hradec), 63 — Uh. Brod (Bez. Uh. Hradiště), 64 — Uh. Ostroh (Bez. Uh. Hradiště), 65 — Úsobrno (Bez. Blansko), 66 — Vel. Újezd (Bez. Třebíč), 67 — Víno (Bez. Bruntál), 68 — Vlčnov, „Vala“ (Bez. Uh. Hradiště), 69 — Vranov nad Dyjí (Bez. Znojmo), 70 — Vysočany, Palliardis Burgwall (Bez. Znojmo), 71 — Zelená Hora (Bez. Vyškov), 72 — Znojmo (Bez. Znojmo), 73 — Znojmo, Hradiště (Bez. Znojmo), 74 — Kroměříž (Bez. Kroměříž), 75 — Pustiměř (Bez. Vyškov), 76 — Radkov (Bez. Svitavy).

Abb. 2. Zentren der Teilfürstentümer und Burgwallsprengel 11. — 12. Jh. 1 — Olomouc, Bez. Olomouc (1 — Innenburg mit heutiger Verbauung der St.-Wenzels-Kathedrale, nördlich angebautem Kapitel, usw., 2 — vorausgesetzter Zutritt

auf die Burg von der Vorburg, 3-St.-Peters-Kirche — der ursprüngliche Bischofssitz auf der Vorburg), gestrichelt — vorausgesetzte Ausdehnung der Burg und Vorburg, punktiert — Hauptkommunikation und Verlauf der Fernstraßen, schraffiert — Besiedlung vor der Lokation und schwach untermalt — Verbauung der mittelalterlichen Stadt innerhalb der Schanzen (nach V. Richter 1959; P. Michna 1977a und J. Bláha 1979), 2 — Znojmo, Bez. Znojmo (1 — Innenburg, 2 — Vorburg und St.-Katharina-Rotunde), 3 — Přerov, Bez. Přerov (1 — Oberer Platz, 2 — Kapelle St. Georg, 3 — Lage der Burg im 13.—16. Jh., 4 — Unterer Platz 5 — Žerotín Platz, 6 — festgestellte Siedlung und gegen NO Gräberfeld aus dem 11.—12. Jh.); gestrichelt — vorausgesetzter Burgumfang 11.—12. Jh., schwache Linie — heutige Verbauung.

Abb. 3. Fortifikationen 11.—12. Jh. 1 — Spytihněv, Bez. Gottwaldov (1 — Überreste des Walls 2 — Lage der im Jahr 1939 untersuchten Kirche, 3 — Lage der Kirche, die im Jahr 1623 in den Marchfluß gestürzt ist); gestrichelte Linie — vorausgesetzter Verlauf des Walls und Grabens (nach V. Hrubý und B. Novotný 1978), 2 — Sudoměřice, „Hrůdy, Bez. Hodonín (nach B. Novotný 1961), 3 — Stavenice, Bez. Šumperk (nach V. Goš 1971), 4, 4a — Vysočany, Palliardi Burgwall (1 — erster Graben, 2 — zweiter Graben, 3 — Felsentor; nach V. Podborský — V. Vildomec 1972).

Abb. 4. Fortifikationen 11.—12. Jh. 1 — Rokytná, Bez. Znojmo (1 — spätromanische Kirche, 2 — Außengraben, 3 — Innengraben); gestrichelt — vorausgesetzter Verlauf der Befestigung), 2 — Dolní Věstonice, „Vysoká zahrada“, Bez. Břeclav (1 — Lage der Kirche; berichtigt nach J. Poulík 1948—1950), 3 — Radkov, Bez. Svitavy (1 — Burg, 2 — Vorburg; nach J. Mackerle 1957a).

Abb. 5. Fortifikationen 11.—12. Jh. 1 — Ivančice, „Réna“, Bez. Brno-Land; nördliche Landzunge mit Kennzeichnung der Wallbefestigung I—III (nach M. Čizmář S. Stuhlík 1971), 2 — Kramolín, „Hradisko“, Bez. Třebíč (nach O. Kos—P. Košťurík 1973—1974).

Abb. 6. Přibyslavice, Bez. Třebíč. Blick auf die Herrentribüne der romanischen St.-Anna-Kirche. Foto S. Skoupý.

Abb. 7. Landkarte Mährens und Schlesiens mit Burgen und Festen, von denen im Text die Rede ist. 1 — Auersperk (Bez. Žďár n. Sáz.), 2 — Bánov (Bez. Uh. Hradiště), 3 — Bitov (Bez. Znojmo), 4 — Blansek (Bez. Blansko), 5 — Boleradice (Bez. Břeclav), 6 — Boskovice (Bez. Blansko), 7 — Brníčko (Bez. Šumperk), 8 — Brumov (Bez. Gottwaldov), 9 — Bruntál (Bez. Bruntál), 10 — Břeclav (Bez. Břeclav), 11 — Buchlov (Bez. Uh. Hradiště), 12 — Cornštejn (Bez. Znojmo), 13 — Cvilín (Bez. Bruntál), 14 — Dalečín (Bez. Žďár n. Sáz.), 15 — Deblín (Bez. Brno-Land), 16 — Děvičky (Bez. Břeclav), 17 — Dol. Kounice (Bez. Brno-Land), 18 — Edelštejn (Bez. Bruntál), 19 — Frejštejn (Bez. Znojmo), 20 — Friedeberg (Bez. Šumperk), 21 — Helfštejn (Bez. Přerov), 22 — Hodonín (Bez. Hodonín), 23 — Holoubek (Bez. Třebíč), 24 — Hradec nad Moravicí (Bez. Opava), 25 — Hranice (Bez. Přerov), 26 — Hukvaldy (Bez. Frýdek-Místek), 27 — Janštejn (Bez. Jihlava), 28 — Jemnice (Bez. Třebíč), 29 — Kaltenštejn (Bez. Šumperk), 30 — Koberštejn (Bez. Bruntál), 31 — Kralice (Bez. Třebíč), 32 — Landek (Bez. Ostrava), 33 — Leuchtenštejn (Bez. Bruntál), 34 — Lukov (Bez. Gottwaldov), 35 — Malenovice (Bez. Gottwaldov), 36 — Melice (Bez. Vyškov), 37 — Mikulov (Bez. Břeclav), 38 — Mor. Třebová (Bez. Svitavy), 39 — Mor. Krumlov (Bez. Znojmo), 40 — Nový Cimbůrk (Bez. Kroměříž), 41 — Nový hrad (Bez. Blansko), 42 — Nový Hrádek (Bez. Znojmo), 43 — Obřanský hrad, Břilovice nad Svitavou, „Šumbera“ (Bez. Brno-Land), 44 — Olomouc (Bez. Olomouc), 45 — Pernštejn (Bez. Žďár n. Sáz.), 46 — Písečné (Bez. J. Hradec), 47 — Přerov (Bez. Přerov), 48 — Pustiměř (Bez. Vyškov), 49 — Rokštejn, 50 — Roštejn (beide Bez. Jihlava), 51 — Rožnov (Bez. Vsetín), 52 — Rychvald (Bez. Blansko), 53 — Rýmařov (Bez. Bruntál), 54 — Sádek (Bez. Třebíč), 55 — Schauenstein (Bez. N. Jičín), 56 — Sirotčí hrádek (Bez. Břeclav), 57 — Skály, Štarkov (Bez. Žďár n. Sáz.), 58 — Slezská Ostrava (Bez. Ostrava), 59 — Smilovo hradiště (Bez. Prostějov), 60 — Stagnov (Bez. Vyškov), 61 — Starý Jičín (Bez. N. Jičín), 62 — Strážnice (Bez. Hodonín), 63 — Špilberk (Bez. Brno-Stadt), 64 — Šternberk (Bez. Jihlava), 65 — Štramberk (Bez. N. Jičín), 66 —

- Telč (Bez. Jihlava), 67 — Templštejn (Bez. Znojmo), 68 — Tepenec (Bez. Olomouc), 69 — Tovačov (Bez. Přerov), 70 — Uh. Ostroh (Bez. Uh. Hradiště), 71 — Val. Meziříčí (Bez. Vsetín), 72 — Vartnov (Bez. Bruntál), 73 — Vel. Meziříčí (Bez. Žďár n. Sáz.), 74 — Veveří (Bez. Brno-Stadt), 75 — Veselí (Bez. Hodonín), 76 — Vícov, Ježův hrad (Bez. Prostějov), 77 — Vidnava (Bez. Šumperk), 78 — Vikštejn (Bez. Opava), 79 — Vranov nad Dyjí (Bez. Znojmo), 80 — Vyškov (Bez. Vyškov), 81 — Zábřeh na Mor. (Bez. Šumperk), 82 — Znojmo (Bez. Znojmo), 83 — Zubštejn (Bez. Žďár n. Sáz.), 84 — Levnov (Bez. Brno-Land).
- Abb. 8. Znojmo, Bez. Znojmo. Grundriß der Burg (1 — Innenburg, 2 — zweiter Graben, 3 — Vorburg mit romanischer Rotunde, 4 — Lage des achtseitig prismatischen Bergfrieds aus den 20. Jahren des 13. Jh., 5-vorausgesetzter Verlauf des ersten Grabens); voll ausgezogen sind die Objekte des 11.—12. Jh., punktiert des 13. Jh., gerastert das Mauerwerk des 14.—15. Jh., schraffiert die Barockbauten des 17. Jh. und unausgefüllt die Umrisse der heutigen Verbauung. Beispiel einer umfangreichen, durch Umbau der älteren landesfürstlichen Burg im 11.—12. Jh. entstandenen Grundrißdisposition (nach V. Richter et coll. 1966, mit Ergänzung nach der Indikationsskizze aus der J. 1824 im Staatlichen Bezirksarchiv Brno).
- Abb. 9. Břeclav, Bez. Břeclav. Schematisierte Skizze der Verbauung des Schlosses Břeclav mit Lage (Nr. 1) des zylindrischen Bergfrieds (nach A. Prokop 1904).
- Abbb. 10. Buchlov, Bez. Uh. Hradiště. Grundrißgliederung des ältesten Burgkerns; voll gezeichnet — Mauerwerk aus der 2. Hälfte des 13. Jh., gerastert — Mauerwerk aus dem 14. Jh., schraffiert — Mauerwerk aus dem 15.—16. Jh., punktiert — Mauerwerk aus dem 17.—18. Jh. Beispiel einer donauländischen Disposition mit prismatischen Türmen (nach A. Bartušek—K. Svoboda 1956).
- Abb. 11. Hukvaldy, Bez. Frýdek-Místek. Der älteste Burgkern im Niveau des Keller- teils; voll-Mauerwerk aus dem 13. Jh., gerastert — aus den Jahren 1466—1483, schraffiert — aus den Jahren 1550—1660. Beispiel einer Bergfrieddisposition mit schlankem vollem Turm an der Vorderfront (nach D. Menclová et alii 1963).
- Abb. 12. Rokštejn, Bez. Jihlava. Blick auf den Burgkern mit selbständigem prismatischem Turm und Palast. Beispiel einer Burg des donauländischen Typs. Foto Z. Měřinský.
- Abb. 13. Boskovice, Bez. Blansko. Entwicklungsschema des Burggrundrisses; volle Linien — vorausgesetzter Burgkern 13. Jh., dichter Raster — Burgbereich im 15. Jh., schütterer Raster — Ausdehnung des Burggrundrisses um 1500, schräge Schraffen — Baumaßnahmen in der Renaissance. Beispiel einer Burg mit Rund- verbauung und Gratturm (nach F. Kašíčka 1973).
- Abb. 14. Zubštejn, Bez. Žďár n. Sáz. Grundriß der Burgdisposition (1 — erster Graben, 2 — Mauerfundamente des Brückenkopfes, 3 — zweiter Graben, 4 — Schild- wand der Burg mit Stockwerkkapelle, 5 — nachträglich an die Burgmauer ge- gebauter Palast, 6 — Stelle des ursprünglichen Palastes [?], 7 — Vorburggelände). Beispiel einer Burg mit Schildmauer (nach D. Menclová 1965).
- Abb. 15. Velké Meziříčí, Bez. Žďár n. Sáz. Grundrißschema der Burg, des heutigen Schlosses; gerastert — ältester Burgkern, volle Linie — Befestigung aus dem 15. Jh., schraffiert — alle übrigen Zubauten. Beispiel der regelmäßigen Dispo- sition mit Rundverbauung, die im 15. Jh. um eine vorgeschobene Befestigung erweitert wurde (nach D. Menclová 1961).
- Abb. 16. Nový Cimburk, Bez. Kroměříž. Grundriß der Burg; volle Linie — ältester Teil bis zur Mitte des 14. Jh., mit gekörnt bezeichnetem befestigtem Zutritt zum Burgkern, gerastert — Mauerwerk um die Mitte des 15. Jh., schraffiert — Mauer- werk vom Ende des 15. Jh., punktiert — aus der ersten Hälfte des 16. Jh. Bei- spiel einer Bergfrieddisposition mit Befestigungen, die den Zutritt zum Burg- kern erschweren sollten (nach D. Antořová 1966).
- Abb. 17. Dolní Kounice, Bez. Brno-Land. Schematischer Grundriß der Burg mit Um- bauten und Befestigungen aus dem 16. Jh. Beispiel eines sogenannten italieni- schen Kastells (nach M. Radová-Štiková 1975).
- Abb. 18. Melice, Bez. Vyškov. Grundriß der Burg; gerastert — festgestelltes Mauer- werk, schraffiert — vorausgesetzter Verlauf der archäologisch noch nicht un- tersuchten Burgfundamente. Beispiel einer vom Burgtyp mit zwei Palästen ausgehenden Disposition (nach J. Zháněl 1967a).

Abb 19. Helfštejn. Bez. Přerov. Schematisierte Skizze des Burggrundrisses mit Bezeichnung der wichtigsten Teile (1 — erster Graben mit Schildmauer und erstem Tor, 2 — zweiter Graben und zweites Tor, 3 — zweiter Hof, 4 — dritter Graben und drittes Tor, 5 — viertes Tor, 6 — dritter Hof, Kravařské předhradí genannte Vorburg, 7 — vierter Graben und fünftes Tor, 8 — ursprünglicher Burgekern aus dem letzten Viertel des 13. Jahrhunderts mit schraffiert bezeichnetem Grundriß des umfangreichen Palastumbaus in der Renaissance). Beispiel einer Disposition des 15. Jh. mit ausgedehntem Vorburggelände und schrittweise erweiterten vorgeschobenen Befestigungen (nach Z. Gardavský 1959).

